

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Weimar revisited

Over het belang van cultuur in de moderne Duitse geschiedenis

Boterman, F.

Publication date

2004

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Boterman, F. (2004). *Weimar revisited: Over het belang van cultuur in de moderne Duitse geschiedenis*. (Oratiereeks). Vossiuspers UvA.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Weimar revisited

Vossiuspers UvA is een imprint van Amsterdam University Press.
Deze uitgave is totstandgekomen onder auspiciën van de Universiteit van Amsterdam.

Omslag: Nauta & Haagen, Oss
Opmaak: JAPES, Amsterdam
Foto omslag: Carmen Freudenthal, Amsterdam

ISBN 90 5629 358 3
© Vossiuspers UvA, Amsterdam, 2004

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 ⁰ het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Weimar revisited

*Over het belang van cultuur in de moderne Duitse geschiedenis*¹

Rede

in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van
hoogleraar Moderne geschiedenis van Duitsland na 1750
aan de Universiteit van Amsterdam
op donderdag 3 juni 2004

door

Frits Boterman

 VOSSIUSPERS UVA

*Mijnheer de Rector Magnificus,
waarde toehoorders,*

Toen Wolfgang Goethe, zesentwintig jaar oud, in een Landauer op 7 november 1775 in de *Residenzstadt* Weimar arriveerde en bevriend raakte met Friedrich Schiller, kon hij niet bevroeden dat hij aan het begin stond van een lange en gecompliceerde traditie van *Kultur* en *Bildung*. Een jaar daarvoor had Goethe *Die Leiden des jungen Werthers* gepubliceerd waarin zich een liefdesdrama voltrok en dat een golf van zelfmoorden in Duitsland en Europa tot gevolg had. Goethe was niet alleen schrijver, dichter en denker die zich losmaakte van de feodale wereld en burgers een stem gaf, maar hij was ook, als minister in dienst van het hof, aanhanger van de bestaande orde. Aan het eind van de achttiende eeuw ontstonden in deze provincieplaats in Thüringen met niet meer dan zesduizend inwoners literaire en filosofische meesterwerken die Duitsland een wereldnaam zouden bezorgen. Niet alleen Goethe, die later zijn *Faust* zou voltooiën, maar ook Schiller, Herder, Wieland, Von Humboldt en anderen waren er neergestreken of doceerden aan de naburige universiteit van Jena. Weimar zou de heilige plaats van het Duitse *Bildungsbürgertum* worden en de vriendschap tussen Goethe en Schiller zou symbool staan voor de klassiek-humanistische erfenis. Hier zou een mythe ontstaan die daarna telkens weer gebruikt en misbruikt zou worden voor culturele en politieke doeleinden. Na het gouden tijdperk van de *Weimarer Klassik* kwam de zilveren periode, met als middelpunt de pianist en componist Franz Liszt. Later, rond 1900, spande de kunstliefhebber, kosmopoliet, diplomaat en dagboekschrijver Harry Graf Kessler zich, samen met de Belgische architect Henry van de Velde, tevergeefs in voor de bouw van een Nietzsche-tempel. Hij probeerde Weimar met wisselend succes tot een centrum van culturele vernieuwing te maken.²

In 1919 zou Weimar door betrekkelijk toevallige omstandigheden zijn naam lenen aan de *Verfassung*, geschreven door de liberale rechtsgeleerde Hugo Preuss.

Deze grondwet van de gelijknamige republiek zou op 30 januari 1933 met de machtsovername van Hitler jammerlijk ten onder gaan. Vanwege de gespannen revolutionaire situatie in de politieke hoofdstad Berlijn moest men uitwijken naar de cultuurstad Weimar om over de nieuwe democratische grondwet te stemmen die de basis zou gaan vormen van de republiek. Friedrich Ebert, de *Volksbeauftragte* en latere rijkspresident, verwees in zijn beroemde rede in het *Deutsche Nationaltheater* bij de opening van de *Nationalversammlung* op 6 februari 1919 naar de Bildungstraditie van Weimar die hij met de jonge democratische republiek wilde verbinden. In deze rustige ‘humanistische Enklave’ riep hij op, daarbij nadrukkelijk verwijzend naar Goethe, het wilhelminische imperialisme van de Hohenzollern-monarchie in te ruilen voor het republikeinse idealisme. Geheel in de traditie van het negentiende-eeuwse liberalisme deed deze sociaal-democraat, die de revolutie haatte als de zonde, een poging om de conservatieve burgerlijk-nationalistische traditie te laten vervangen door de egalitaire humanistische normencanon. Juist dit antirepublikeinse nationalisme zou zich vanwege de militaire nederlaag, het dictaat van Versailles, de hyperinflatie en de bloei van de moderne kunst en cultuur, afkeren van de democratische republiek en het Westen, en daartegen ten strijde trekken. Hiermee is het dubbele probleem van de Republiek van Weimar in een notendop weergegeven: de januskop van de moderniteit en de strijd tussen enthousiaste aanhangers en felle tegenstanders van de democratie.

In Weimar zou in 1919 tevens het belangrijkste voorbeeld van de modernistische Weimar-cultuur gevestigd worden. Het Bauhaus zou vier jaar later, in 1923, door een conservatief stadsbestuur naar Dessau verdreven worden en in 1933 definitief gedwongen worden zijn poorten in Berlijn te sluiten. Dit instituut met veel internationaal befaamde kopstukken werd opgericht door Walther Gropius. Hij probeerde *Bildung* en techniek met elkaar te combineren en alle kunsten onder het dak van de architectuur te verenigen. Het was geen toeval dat de strijd tussen avantgardisten en traditionalisten het eerst en het scherpst werd uitgevochten in dit bolwerk van de *Deutsche Klassik* en de stad van Goethe en Schiller. Deze strijd ging in wezen om de keuze voor of tegen de Republiek van Weimar. De radicale avant-gardistische stromingen en de vernieuwende onderwijsmethodes en technieken werden door hun conservatieve en *völkische* tegenstanders beschouwd als een aanslag op de Duitse *Kultur* en *Bildung*, als ‘cultuurbolsjewisme’.³

Maar dit was nog niet alles. Revolutionair-rechts was in deze periode succesvoller dan gematigd links in het claimen van de Goethe-erfenis. In de loop van de ne-

WEIMAR REVISITED

gentiende eeuw was deze steeds meer in handen gekomen van een nationalistisch-conservatieve ideologie die in de jaren twintig steeds agressiever werd en zich tegen de republiek begon te keren. De klassiek-humanistische erfenis was in een crisis geraakt. Het mag geen verbazing wekken dat het in Weimar tot een ‘Vermischung von Hitlerismus und Goethe’ kwam, aldus Thomas Mann in 1932 bij de herdenking van de honderdste sterfdag van Goethe. De nazi-beweging kreeg in Weimar een sterke aanhang:⁴ niet alleen werd de *Hitlerjugend* hier opgericht, maar ook was het Nietzsche-archief er gevestigd dat beheerd werd door de zuster van de filosoof, Elisabeth Förster-Nietzsche. Zij vulgariseerde het gedachtegoed van haar broer en maakte het *salonfähig* voor de nazi’s. Zij riep de filosoof uit tot de profeet van het Germaanse ‘Herrenrasse’ en kondigde de komst aan van een grote Duitse leider die de ‘Wille zur Macht’ zonder scrupules zou uitvoeren. Hitler kwam regelmatig op bezoek bij het Nietzsche-archief en onthulde in augustus 1938 een borstbeeld van de filosoof in een poging Nietzsches erfenis te annexeren. Het waren dezelfde nazi’s die in de buurt van Weimar op de Ettersberg in 1937 het concentratiekamp Buchenwald hadden gebouwd, waarheen tijdens de pogrom van 9/10 november 1938 bijna tienduizend joden werden afgevoerd en dat in het voorjaar van 1945 niet door de Russen, maar door de Amerikanen werd bevrijd.⁵

Na de oorlog kwam Weimar in de Russische zone, en later in de DDR te liggen. De klassiek-humanistische erfenis van Goethe, en vooral van Schiller, zou worden ingelijfd in de marxistisch-leninistische ideologie en ingezet worden voor de legimitatie van deze ‘eerste boeren- en arbeidersstaat op Duitse bodem’.⁶ De *Kulturbund zur demokratischen Erneuerung Deutschlands* onder leiding van de communistische schrijver Johannes R. Becher wijdde zich aan de *revival* van de ware Duitse culturele waarden, die door het humanisme van Goethe, Schiller en Lessing werden vertegenwoordigd. Nietzsche werd om begrijpelijke redenen genegeerd en de idealen van het *Bauhaus* kwamen in de DDR nauwelijks van de grond, maar werden vooral in de Verenigde Staten verwezenlijkt. Goethe werd ook in de literatuur gebruikt om een stem te geven aan het verzet tegen de paternalistische en autoritaire DDR-staat. Ulrich Plenzdorf schreef het verhaal *Die neuen Leiden des jungen W.* (1973) over de zeventienjarige arbeider Edgar Wibeau, een *Aussteiger* die zich niet wenste aan te passen aan het systeem en daarbij de dood vond. Na de hereniging van 1990 schreef de toneelschrijver Rolf Hochhuth een bitter toneelstuk, *Wessis in Weimar. Szenen aus einem besetzten Land* (1993), over de ‘kolonisatie’ van het Oosten door het Westen.

Na 1990 zijn al deze tradities in Weimar samengekomen. Weimar staat met de Ettersberg voor de herinnering aan twee totalitaire regimes, en tegelijkertijd voor de hoogste cultuurprestaties: het is nu als ‘Kulturstadt Europas’ een trekpleister voor het massatoerisme. Deze hoogst ambivalente erfenis roept de vraag op: hoe is deze ambivalentie te verklaren, wat is de relatie tussen geest en macht, tussen cultuur en politiek, waarom is deze in Duitsland zo belangrijk?

In Weimar als *lieu de mémoire* zijn de lagen van de geschiedenis als het ware op elkaar en door elkaar gestapeld. Hier laat de geschiedenis zich niet gemakkelijk schematiseren of in zwart-wit tinten schilderen. Het voorbeeld van Weimar laat zien hoe moeilijk het is om de Duitse geschiedenis van de laatste twee eeuwen als één rechte lijn van een cultureel hoogtepunt naar een moreel dieptepunt te beschrijven, schrijft Georg Bollenbeck in zijn artikel ‘Normative Höhe und tiefer Fall’.⁷ Om deze archeologische zoektocht in de geschiedenis te kunnen uitvoeren, is het van belang zich te realiseren wat men wil begrijpen, welke laag men wil opgraven. In Weimar komen zoveel wisselende facetten en verschillende interpretaties van de Duitse politieke en culturele geschiedenis samen, dat het moeilijk valt hiervan een eenduidig beeld te schilderen. Het beeld dat Weimar geeft, is er een van complexiteit en pluriformiteit, van een eindeloze strijd tussen modern en antimodern, tussen geest en macht, tussen geestelijke vrijheid en genadeloze repressie. Weimar was zeker niet het enige culturele centrum; er waren vele van zulke centra in Duitsland. Het intellectuele en culturele leven in Duitsland was sterk versnipperd. Er was geen Académie française.⁸ Dit rijkgeschakeerde palet vol wisselende stemmingen roept de vraag op of men de Duitse cultuurgeschiedenis diachroon van het ene punt naar het andere punt moet of kan beschrijven, of dat men een andere weg moet zien te vinden om de onontwarbare knoop van de moderne Duitse geschiedenis enigszins te ontrafelen.

Elke tijd vereist zijn interpretaties; alleen op die manier is er een verband tussen heden en verleden te leggen. Zes jaar geleden sprak ik in de openingszin van mijn eerste oratie in Groningen van revolutionaire tijden, nu is het beter te spreken van zeer onzekere tijden waarin oude paradigma’s en denkpatronen hun waarde hebben verloren en links-rechtsschema’s zijn achterhaald. We zijn getuige van de overgang van een bipolaire wereldorde naar een andere meer pluriforme wereld, waar alle bakens worden verzet en onverwachte gevaren opdoemen: een nieuwe tweedeling tussen westers en islamitisch dreigt te ontstaan en is al ontstaan. De dreiging van religieus en politiek fundamentalisme dient zich aan op het moment dat onze samen-

WEIMAR REVISITED

leving sterk geïndividualiseerd is. De voortgeschreden transnationaliteit, de globalisering, de uitbreiding van de EU, de Balkanoorlogen en de recente Irak-oorlog relativeren de positie van Duitsland. Andere delen van de wereld, bijvoorbeeld Oost- en Midden-Europa, zijn belangrijker aan het worden. De paradox van de Europese integratie is de renationalisering en de terugkeer van culturele mentaliteiten die lange tijd onder het ijs van de Koude Oorlog verborgen lagen. Het midden van Europa is meer in het Oosten komen te liggen. Gerhard Schröder spreekt openlijk van een ‘Deutsche Weg’ en distantieert zich van de Atlantische wereld, maar vreemdtd zich daarmee tegelijkertijd van Oost-Europa, vooral van Polen. De Duitse kwestie is in feite opgelost en tegelijkertijd niet. Duitsland bevindt zich in een spaagaat tussen zijn status als grootmacht, en zijn onwil daaraan te voldoen, en de cultuurverschillen tussen het oosten en het westen van Duitsland blijven groot.

Het einde van de *Deutsche Sonderweg*

In 1990 zijn in Duitsland staat en natie samengevallen. Gedurende het grootste deel van de laatste twee eeuwen bestond er in Duitsland geen nationale eenheid; politieke verdeeldheid is een grotere continuïteit.⁹ De periode van ruim vierenzeventig jaar Duits Rijk, van 1871 tot 1945, staat sinds de jaren zestig en zeventig model voor de *Deutsche Sonderweg*.¹⁰ Doel van de historici van de kritische *Gesellschaftsgeschichte*, het sociaal-wetenschappelijke verklaringsmodel, was om het nationaal-socialisme te verklaren uit zogenaamde ‘objectieve’ sociaal-economische en politieke factoren, uit bovenindividuele processen en structuren die een afwijkend patroon lieten zien van de normale West-Europese weg die met de revolutie van 1848/49 en Bismarck was begonnen. Fritz Fischer had in 1961 het startsein gegeven voor een zelfkritische reflectie onder historici in de jaren zestig, zeventig en tachtig.¹¹ U kent de argumenten: Duitsland was een ‘verspätete Nation’, de preïndustriële elite van Junkers had tijdens het keizerrijk de democratisering en de sociale modernisering geblokkeerd, en ondanks het economische moderniseringsproces bleef de antiliberaal en antimoderne aristocratie de touwtjes strak in handen houden, stond de burgerij buitenspel en was de Rijksdag onmachtig. Op basis van het *Primat der Innenpolitik* en het sociaal-imperialisme hadden Junkers en industriëlen een agressieve buitenlandse politiek gevoerd die uitliep op de Eerste Wereldoorlog, de grote sprong in het duister. De morele emancipatorische taak van de *Historische Sozialwis-*

senschaft bestond erin het democratiseringsproces in de Bondsrepubliek te bevorderen en het land open te stellen voor westerse waarden. Bovendien was het een poging om in de rest van de wereld gerespecteerd te worden en, door schuld te erkennen, geaccepteerd te worden door het Westen. Daarin is men ongetwijfeld succesvol geweest.

Hoewel aan de *Sonderweg*-these de veronderstelling ten grondslag ligt dat Duitsland in vergelijking met andere West-Europese landen een unieke, afwijkende weg had afgelegd, maakten aanhangers van deze these, zoals Hans-Ulrich Wehler en Jürgen Kocka, de vergissing dat ze, deels om begrijpelijke emancipatoire redenen, geneigd waren om alleen maar het binnenlands-politieke perspectief te kiezen en de centrale geografische ligging van Duitsland in Europa en de Duitse verhouding tot haar buurlanden te verwaarlozen. Met goede argumenten zijn de belangrijkste stellingen van de *Sonderweg*-these ondermijnd. In de wilhelminische periode was er geen sprake van feodalisering van de burgerij, waren er *one-issue*-bewegingen van onderaf, en was het keizerrijk burgerlijker, dynamischer en moderner dan men had aangenomen.¹² Daarmee is de aandacht voor het keizerrijk afgenomen.

De vraag is of dit inmiddels klassiek geworden *Sonderweg*-paradigma nog voldoende aansluit bij de huidige tijd. De val van de Muur en het samenvallen van staat en natie hebben de Duitse geschiedenis in een andere context geplaatst en daarmee is de basis aan de *Sonderweg*-these grotendeels weggevallen. In de eerste plaats is ons perspectief verschoven; door 1989/1990 als voorlopig eindpunt van de Duitse geschiedenis te nemen, is de zwarte periode van 1933-1945 een van de vele periodes in het lange natievormingsproces geweest, die aan het eind van de achttiende eeuw begon. De Duitse geschiedenis is meer dan de periode 1848/1871-1945.

Ten tweede: de Bondsrepubliek heeft zich ontwikkeld tot een van de meest stabiele democratieën in Europa, en de naoorlogse periode van 1949-1989 kan niet meer uitsluitend als uitgangspunt gekozen worden. In het licht van de revolutie van 1989/1990 en de Duitse deling is deze periode te beschouwen als een aparte fase in het gehele proces van de Duitse geschiedenis. De *Deutsche Sonderweg*-these hoort bij deze fase. De belangrijkste pijlers daarvan waren democratisering, de *Westbindung*, de aansluiting bij de liberaal-democratische tradities van het Westen, de voorttrekkersrol in de Europese integratie, de *Ostpolitik*, de verwerking van het nazi-verleden en de *Betroffenheitskultur* van schuld en schaamte. Na 1990 is er minder nadruk komen te liggen op de uniciteit van de Duitse geschiedenis; het nazi-verleden wordt

WEIMAR REVISITED

meer ‘gehistoriseerd’ en wordt meer beschouwd als een onderdeel van de Europese geschiedenis.

Ten derde: men zal andere perspectieven en onderzoeksgebieden moeten kiezen om het tot nu toe geldende finalisme en essentialisme te doorbreken. Niet alles in de Duitse geschiedenis leidde naar Hitler. Deze teleologische en lineaire-causale fixatie op 1933 laat andere lijnen in de Duitse geschiedenis buiten beschouwing. Historici als Thomas Nipperdey hebben de geschiedenis terecht als een open proces beschreven. Dit verschoven perspectief leidt ons automatisch naar die periodes van de Duitse geschiedenis waarin de culturele factor een zeer grote rol speelde: de *Sattelzeit*, de cruciale fase rond 1800, het fin de siècle rond 1900, de revoluties van 1968 en 1989, en de Weimar-republiek, altijd al de zwakste schakel in de *Sonderweg*-these.

Een van de zwakste elementen van de Wehleriaanse *Gesellschaftsgeschichte* is het ontbreken van de factor cultuur, zoals Ton Nijhuis terecht concludeert in zijn proefschrift *Structuur en contingentie*.¹³ De beste manier om uit het *Deutsche Sonderweg*-paradigma, dus uit het negatieve nationale schema, te breken of, beter, deze aan te vul- len, is het accent te verleggen van de politieke en economische structuren naar het onderzoek naar cultuur en haar verhouding tot politiek en economie. Het structuralistische model van de *Bielenfelder Schule*, dat de geschiedschrijving in West-Duitsland lange tijd heeft gedomineerd, is te deterministisch, zet theoretisch te hoog aan, mist de tussenlagen tussen macro- en microniveau en verwaarloost de discontinuïteiten en breuklijnen, en heeft te weinig oog voor de verschillende historische lijnen, de verscheidenheid aan verledens en de mogelijke toekomsthorizonten. Deze benadering zoomt te weinig in op het middenniveau waar structuren en individuen elkaar tegenkomen, namelijk in het spanningsveld tussen macro- en microniveau. Wat dit sociaal-wetenschappelijke verklaringsmodel vooral mist, is de vraag wat individuen aan zingeving en vormgeving aan hun bestaan belangrijk vonden, hoe zij hun eigen leefwereld vormgaven, welke intrinsieke culturele waarden en opvattingen over moraal, schoonheid en macht ze hadden, het zich rekenschap geven van verleden, heden en toekomst en de moeilijke keuzes die ze onder bepaalde omstandigheden moesten maken. Dat is expliciet het terrein van de cultuurgeschiedenis.

Cultuurgeschiedenis is een discipline om deze diversiteit, pluriformiteit, nuances en ambivalenties in de Duitse geschiedenis bloot te leggen. Men kan denken aan de talloze breukervaringen, waarbij thema’s als destructie en reconstructie, slachtoffer en dader, welvaart en pijn, angst en deprivatie, en idealisme en geweld een rol

speelden. In de Duitse geschiedenis zijn de decors te vaak verschoven, hebben de spelers te vaak van rol gewisseld, waren de plots te ingewikkeld, werden de scènes te snel achter elkaar gespeeld om deze allemaal onder één noemer, in een allesomvattende theorie te vangen. Het vereist wel een nieuwe definitie van cultuur. Bestudering van het fenomeen cultuur als relatief zelfstandige historische factor biedt de mogelijkheid om het ingewikkelde netwerk van gedeelde ervaringen en verwachtingen, van zin- en vormgeving aan het leven te analyseren bij individuen en groepen in eenzelfde tijd en ruimte, en de uitkomst hiervan met andere periodes te vergelijken. Zij is het meest geschikt voor een interdisciplinaire aanpak die tevens recht doet aan verschillende perspectieven. Cultuurgeschiedenis is meer dan intellectuele geschiedenis, meer dan louter ideeëngeschiedenis. De cultuurhistorische invalshoek biedt ook de mogelijkheid om langetermijnpatronen te ontdekken die in de Duitse geschiedenis sinds 1750 telkens terugkeren en soms andere discontinuïteiten vertonen dan de politieke cesuren.

De historici van de structuralistische kritische *Historische Sozialwissenschaft* van Wehler c.s. hebben hun beste tijd gehad, omdat de subjectieve en ook meer individualistische aspecten van de geschiedenis door hen zijn verwaarloosd. Grote begrippen, collectieve abstracties, marxistische en Weberiaanse noties als staat en klasse, ooit verbonden aan de bloeiperiode van de cultuurwetenschappen rond 1900, schieten deels als verklarende factor tekort omdat ze te groot zijn. Tot nu toe hebben Wehler c.s. zich nog redelijk succesvol verdedigd tegen aanvallen van de *Neue Kulturgeschichte*. Zij stellen zich weinig open voor nieuwe benaderingswijzen en methoden.¹⁴ Historici als Konrad H. Jarausch en Michael Geyer zijn wel nieuwe wegen ingeslagen.¹⁵ Het is verklaarbaar dat juist de culturele factor in Duitsland nog steeds wordt verdrongen of genegeerd. De spoken uit het verleden (het nationalisme, de eenwording, de culturele superioriteit, Nietzsches erfenis, irrationaliteit, eugenetica et cetera) moesten onschadelijk gemaakt worden en werden getaboeïseerd. De erfenis van *Kultur* en *Bildung* is nog te veel besmet. De sociale en politieke benadering heeft de culturele dimensie nodig zonder dat de cultuurgeschiedenis het alleenrecht kan opeisen. Cultuur is de schakel tussen sociale structuren en politieke macht en laat zien hoe belangrijk ervaringen en herinneringen zijn.

Het is dan ook niet toevallig dat in Duitsland de laatste tijd meer aandacht is ontstaan voor het eigen leed. Ook aan de Duitse slachtoffers wordt een stem en een gezicht gegeven: dat geldt voor de miljoenen *Heimatvertriebenen*, de honderdduizenden slachtoffers van de *Bombenkrieg*, de geallieerde bombardementen van Dresden

WEIMAR REVISITED

en andere Duitse steden, de verkrachting door Russen van vrouwen in Berlijn, en voor de ondergang van de opvarenden van het schip Wilhelm Gustloff in Günter Grass' novelle *Im Krebsgang* – allemaal ervaringen van Duitsers als slachtoffer van de verschrikkingen van de oorlog. Het geïnternaliseerde mea-culpabesef begint haarscheuren te vertonen en het is de vraag of dit erg is. Misschien is het zoveel jaren na de oorlog wel onvermijdelijk, nu Duitsland definitief zijn plaats binnen Europa heeft gevonden. De jongere generatie heeft part noch deel aan het eeuwige Hitler-Duitsland.

Ook op een nog andere manier staat de kritische *Gesellschaftsgeschichte* onder druk. De structuralistische historici zwegen over hun *Doktorväter* die tijdens het Derde Rijk lippendienst bewezen aan het regime of het actief steunden.¹⁶ Ook de geschiedenis zelf sloeg bressen in vaste overtuigingen. De grote breuken en de diepgaande veranderingen, vooral in de twintigste eeuw, hoeven niet per se beschouwd te worden als onvermijdelijkheden, maar bevatten ook een hoge mate van contingentie en conjunctuur. Zo faalde de structuralistische aanpak bij de val van de Berlijnse Muur; de snelle, geweldloze, en succesvolle hereniging heeft laten zien dat de loop van de geschiedenis van een unieke combinatie van toevallige factoren aan elkaar hangt. De rol van linkse historici en intellectuelen die krampachtig aan de Duitse deling vasthielden, is na 1990 duidelijk steeds meer uitgespeeld.¹⁷ De ontwikkelingen in 1989/1990 bleken onvoorspelbaar te zijn en links stond tijdens de hereniging met lege handen. Bovendien is door het verdwijnen van de DDR de linkse utopie in duigen gevallen, en het marxisme gedesavoueed. Dit wil niet zeggen dat men moet vervallen in het relativisme van het postmodernisme, de historische realiteit moet buitensluiten en zich moet opsluiten in het museum van de geschiedenis. Wat de cultuur voortbrengt, is te kwalificeren als historische realiteit, niet alleen als representatie van artefacten of als politieke cultuur of stijl, of als discours, als taal van symbolen. De grote verhalen, als de moderniseringstheorie, nationale geschiedschrijving en marxistische geschiedschrijving, zijn weliswaar zo goed als voorbij, maar zeggen wel veel over de periodes waarin deze zijn ontstaan en gebruikt, en zijn natuurlijk als studieobject nog steeds uiterst nuttig om te begrijpen hoe deze theorieën zijn ontstaan en welke invloed deze hebben gehad.

Er is een andere visie nodig

Binnen het huidige tijdsgewricht is een andere visie noodzakelijk, om Duitslandstudies in de komende jaren vorm en inhoud te kunnen geven en daarbij ook de Duitse taal en letterkunde, Europese studies, culturele studies en andere disciplines te betrekken. Een cultuurhistorische invalshoek, waarbij een individualiserende en een generaliserende benaderingswijze gecombineerd moeten worden, is noodzakelijk. Intenties en structuren sluiten elkaar niet uit, maar vullen elkaar juist aan. In plaats van de grote theorieën moeten meer individualistische en kleinschaliger cultuurhistorische thema's en onderwerpen aan bod komen, bijvoorbeeld op regionaal en stedelijk niveau. De aandacht zal meer gericht moeten worden op de ingewikkelde infrastructuur van het culturele leven: verenigingen, operagebouwen, universiteiten en andere centra van cultureel, intellectueel en academische leven. Niet alleen elitecultuur, maar ook massacultuur moet daarbij betrokken worden. Wanneer we de strikte chronologische, finalistische lijn van de Duitse geschiedenis loslaten en kiezen voor een meer systematische comparatieve aanpak,¹⁸ dus gaan zoeken naar verschillen en overeenkomsten – niet alleen tussen Duitsland en de rest van Europa, tussen oost en west, maar ook binnen de Duitse geschiedenis zelf en binnen bepaalde periodes en gebieden van Duitsland (bijvoorbeeld Berlijn en de cultuurverschillen tussen de BRD en de DDR) – dan zijn we bezig een andere visie op de Duitse geschiedenis te ontwikkelen. Dan komen Fichte en Christa Wolf, Nietzsche en Botho Strauss dicht bij elkaar te staan, dan wordt bijvoorbeeld de relatie tussen de massacultuur van Weimar en die van het Derde Rijk, en ook van de DDR, zichtbaarder,¹⁹ dan is de studentenopstand in de jaren zestig en zeventig, *mutatis mutandis*, te vergelijken met de jeugdbeweging rond 1900 en de studenten rond 1813, dan slaan we kortom een brug tussen het heden en het verleden.

Duitsland heeft sinds Bismarck een beslissende invloed gehad niet alleen op de Europese en de westerse geschiedenis in politieke zin – de effecten van Hitlers desastreuze politiek zijn nog steeds dagelijks voelbaar in het Midden-Oosten, de VS en in Europa – maar heeft ook een onmetelijke schat aan ervaringen, inzichten en drama's, trauma's en dromen te bieden. Het Duitse denken en dichten, de filosofie, kunst, literatuur, theater, muziek, opera et cetera heeft via een geestelijke revolutie, die in de tweede helft van de achttiende eeuw met Kant en anderen begon, onze wereld fundamenteel veranderd. Duitsland is niet alleen het meest historische, maar ook wellicht het meest culturele land van Europa, zeker tot 1933. Deze culturele

WEIMAR REVISITED

erfenis kon op verschillende manieren gebruikt worden: als vlucht uit de politiek, als legitimering van macht, en als verzet daartegen – zoals in de DDR –, als esthetisering van wrede repressie door een totalitair regime, zoals in het Derde Rijk.²⁰ De erfenis van de esthetische autonomie van de romantiek, Herders romantische nationalisme, het Duitse Idealisme van Immanuel Kant waarin esthetica en moraliteit met elkaar verbonden werden, het historicisme van Leopold von Ranke, de dialectiek van Hegel en de levensfilosofie van Schopenhauer en Nietzsche, het historisch materialisme van Marx, de opera's van Wagner en de romans van Thomas Mann behoren tot het Europese denken en hebben een grote rol gespeeld in de vorming van de Europese republiek der Letteren en in de Europese politiek.

Naast deze enorme intellectuele en artistieke productiviteit, deze kolossale erfenis, staat de politieke destructiviteit van twee wereldoorlogen en twee totalitaire regimes. Dat geldt voor het nazisme, maar ook voor de DDR. Telkens probeerde men op grond van een Idee met een hoofdletter de natie vorm te geven: op basis van de staat, het ras of de klasse. De Duitse geschiedenis biedt zicht op een fascinerende zoektocht naar de nationale identiteit, de kwetsbaarheid van de moderne samenleving, de lange weg naar het Westen en de worsteling met de vraag van macht en onmacht, democratie en vrijheid. De Duitse kwestie laat ook de januskop zien van de moderniteit. Nergens is de erfenis van de Verlichting zo omstreden, nergens is er onder invloed van de romantiek zo veel aandacht besteed aan de 'onttovering van de wereld' (Max Weber), de schaduwzijden van de moderne ontwikkelingen op gebied van industrie, technologie, urbanisatie, bureaucratie en wetenschap. Nergens waren technologie- en wetenschapsopvattingen zo ambivalent en destructief, eindigend in de veelvuldige misdadige experimenten in het Derde Rijk. Cultuurkritiek op de moderne massamenleving is een Duitse 'invention of tradition': van Oswald Spengler met zijn *Untergang des Abendlandes* en Martin Heideggers *Sein und Zeit* tot de *Dialektik der Aufklärung* van Adorno en Horkheimer met hun kritiek op de cultuurindustrie en de instrumentele rede en Peter Sloterdijks *Kritik der zynischen Vernunft* en *Sphären*.

Tegelijkertijd zijn kunsten en wetenschappen in Duitsland op een zeer hoog niveau beoefend; de twintigste eeuw had zich ook tot de Duitse eeuw kunnen ontwikkelen. Nu Duitsland een bijna voltooide natiestaat binnen Europa is geworden en de grote verhalen zijn verteld, kunnen we ons enigszins van deze last van het verleden bevrijden en aandacht besteden aan de cultuurgeschiedenis van Duitsland, om een pluralistischer, rijker geschakeerd beeld, een bredere context te geven van waar-

mee Duitsers geworsteld hebben²¹ en om hen te bevrijden uit hun ‘cocondenken’.²² Niet om de ernst van de Duitse geschiedenis ook maar enigszins te willen relativeren of te ontkennen, maar het is tijd om de positieve en negatieve lijnen, die in de Duitse geschiedenis bestaan – Weimar en Buchenwald – met elkaar in verband te brengen.

Waarom wordt er in het huidige Duitsland zo weinig aandacht besteed aan de culturele geschiedenis? Opvallend is dat tot nu toe nog geen enkele Duitse historicus zich gewaagd heeft aan het schrijven van een synthetische Duitse cultuurgeschiedenis van de laatste twee eeuwen, afgezien natuurlijk van de talloze literatuurgeschiedenissen, kunsthistorische overzichten, allerlei biografieën en deelstudies. Wel hebben Etienne François en Hagen Schulze het grote project in drie delen *Deutsche Erinnerungsorte* à la Pierre Nora samengesteld dat nadrukkelijk geen synthetisch beeld wil geven. Deze *lieux de mémoire* worden te veel als losse evenementen en thema’s gepresenteerd en maken te weinig onderdeel uit van het historische proces.²³ Vermoedelijk wreekt zich hier nog steeds de hardnekkige idealistische traditie die blijkbaar nog steeds een strikte scheiding tussen cultuur en politiek (de lutherse traditie: de scheiding tussen binnen- en buitenwereld, privé en publiek) hanteert en cultuurgeschiedenis en de geesteswetenschappen het liefst tot een autonoom en boven alles verheven gebied verklaart. Dit komt voort uit de behoefte om cultuur uit de wind te houden en te vluchten in metafysische structuren. Bovendien: hoe kan men van een zo versnipperd cultureel landschap een synthese maken? Een vorm van integrale geschiedschrijving waarin staat, cultuur en economie in hun onderlinge samenhang worden gepresenteerd, staat nog uit.²⁴ Dan kom ik nu bij mijn hoofdthema.

De Weimar-republiek revisited

Ik neem de Weimar-republiek als voorbeeld, niet alleen omdat dit onderwerp mij al zeer lang vertrouwd is en voor mij de cirkel nu bijna rond is, maar ook omdat de eerdergenoemde elementen van politiek en cultuur daarin prominent aanwezig zijn, en wel in verhevigde mate. De Weimar-republiek heeft om twee redenen altijd in het middelpunt van de belangstelling gestaan. In de eerste plaats vanwege de politieke implicaties van het eerste falende democratische experiment in Duitsland, de kraamkamer van het nazisme en de opmaat naar de dictatuur van Hitler. In de twee-

WEIMAR REVISITED

de plaats vanwege de veelgeroemde culturele bloei in deze periode van 1918-1933, de zogenaamde 'roaring twenties'. Bovendien houdt Weimar als een experimenteel laboratorium ons een spiegel voor als het gaat om de crisis van de moderniteit, de problematiek van het hectische moderne bestaan. De Weimar-cultuur liep hierin voorop in plaats van dat Duitsland te laat kwam. Daarom heeft Weimar recht op zijn eigen geschiedenis.

Opvallend is dat de meeste overzichtswerken van de Weimar-periode (H. Mommsen,²⁵ H.A. Winkler,²⁶ Hagen Schulze,²⁷ Horst Möller,²⁸ Andreas Wirsching²⁹ en anderen – Detlev Peukert is een uitzondering³⁰) slechts sporadisch of zijdelings aandacht hebben besteed aan de Weimar-cultuur en dat zij zich daarvan als het ware hebben afgekeerd. Zelfs wordt elke vorm van een nieuwe cultuurgeschiedenis fel bestreden, zoals Hans-Ulrich Wehler die krampachtig vasthoudt aan de kritische sociale geschiedenis vol structuren maar zonder mensen van vlees of bloed.³¹ Een voor de hand liggende verklaring hiervoor is natuurlijk dat deze studies vooral ingingen op de politieke ontwikkelingen en in de sociaal-economische belangenconflicten in de Weimar-republiek. Deze historici hebben zich vooral beziggehouden met de vraag hoe en waarom de republiek ten onder is gegaan en ten slotte is uitgemond in het misdadige Hitler-regime. Deze preoccupatie met de mislukking van de parlementaire democratie en de opkomst van de NSDAP is uiteraard begrijpelijk, vanwege de latere dramatische ontwikkelingen in nazi-Duitsland en Europa. Na de catastrofe van het Derde Rijk appelleerde Weimar aan een sterk ontwikkeld schuldgevoel. Het inlossen van deze schuld is een vast onderdeel, bijna een ritueel geworden van de naoorlogse *Vergangenheitsbewältigung* in de Bondsrepubliek. Er dienden lessen uit Weimar getrokken te worden. Door de nieuwe grondwet van de Bondsrepubliek moesten voortaan fouten die in Weimar gemaakt waren (te veel partijen en een te sterke positie van de rijkspresident) voorkomen worden om een democratischer (West-)Duitse samenleving op te bouwen. Het huidige Duitsland is nog steeds (deels) gebaseerd op deze analyse van de Weimar-republiek en natuurlijk die van het Derde Rijk. De morele taak bestond erin om ervoor te zorgen dat de gebeurtenissen van het Derde Rijk zich niet meer zouden kunnen herhalen en af te rekenen met de preïndustriële conservatieve elite. Mijns inziens heeft dit morele gebod, het normatieve, hoe begrijpelijk ook, het zicht op het werkelijke Weimar onttrokken en ook een verklaring van het nazisme gedeeltelijk in de weg gestaan. Er is onvoldoende aandacht besteed aan de culturele aspecten van Weimar in verbinding met politieke macht en economische ontwikkelingen. Natuurlijk zijn er ook

studies over de culturele bloei van Weimar, zoals die van Peter Gay,³² Walter Laqueur³³ en John Willett³⁴, maar deze zijn, afgezien van die van Jost Hermand en Frank Trommler³⁵, te veel gericht op de elite- en avant-gardecultuur en hebben te weinig oog voor de massacultuur. Naast de negatieve mythe – de afrekening met ‘*the bad guys*’ – is er de positieve mythe van Weimar. In zijn klassiek geworden essay ‘Weimar culture. The outsider as insider’ (1968) heeft Peter Gay de Weimar-cultuur gebruikt als contrast tegenover de latere donkere nazi-tijd, waarin de cultuur ten grave werd gedragen. Hij stelde de Weimar-spirit voor als iets positiefs wat eigenlijk alleen buiten Duitsland, met name in de VS, tot bloei had kunnen komen. Uit zijn boek spreekt de teleurstelling over de teloorgang van deze Weimar-geest, en over de culturele adering in 1933 en daarna.³⁶ De cultuur in Weimar werd echter niet alleen bepaald, zoals Gay beweert, door *outsiders* die *insiders* werden of een kleine minderheid, want er was sprake van een veel grotere wisselwerking tussen cultuur en politiek, tussen culturele strijd en politieke onmacht.

Zowel de positieve mythe van de Weimar-spirit van Peter Gay, voortlevend aan de andere kant van de oceaan, als de negatieve mythe van de falende democratie (‘Bonn ist nicht Weimar’), ontstaan in het naoorlogse West-Duitsland, doen geen recht aan een adequate analyse van de Weimar-periode. Beide visies zijn achteraf geconstrueerd en leggen de verantwoordelijkheid voor het politieke falen en voor het einde van de culturele bloei uitsluitend bij Hitler. Het *Schicksalsjahr* 1933 wordt beschouwd als de belangrijkste scheidslijn in de Duitse geschiedenis en de Duitse geschiedenis wordt als uniek afgeschilderd. Deze visies houden geen rekening met de ervaringen en verwachtingen – ‘Erfahrungsraum’ en ‘Erwartungshorizont’ in de woorden van Reinhart Koselleck – van de Weimar-Duitsers zelf, kortom met het synchrone, eigentijdse beeld van Weimar, ook al beleefde men die tijd zelf als asynchroniteit, als improvisorium of als overgangstijd, als crisis van de klassieke moderniteit of als ‘dansen op de vulkaan’.³⁷ Verder zijn deze visies en paradigma’s te veel gericht op nationale kaders, verklaren zij te veel uit Duitsland zelf, en houden zij geen rekening met de internationale positie waarin Duitsland verkeerde. Er is te veel aandacht gericht op intellectuelen.³⁸

De *unpolitische* houding van academici en intellectuelen heeft lange tijd dienstgedaan om de weinig assertieve, passieve houding van intellectuelen en anderen ten opzichte van het gevaar van het nazisme te verklaren. Deze *unpolitische* Duitser, waarin de scheiding tussen cultuur en politiek zichtbaar wordt, zou verantwoordelijk zijn geweest voor de ondergang van Weimar. Deze mythe is even hardnekkig als

WEIMAR REVISITED

onhoudbaar.³⁹ De mythe van de *unpolitische Deutsche* gaat zeker niet op voor de periode van de Weimar-republiek. Niet het feit dat *Gebildeten* politiek inactief waren, maar wel dat zij met cultuur politiek bedreven en dat velen bewust de republiek probeerden te ondermijnen, is doorslaggevend, zoals Kurt Sontheimer al in 1968 heeft uitgelegd.⁴⁰ Carl Schmitt die met zijn vriend-vijand-denken de polarisatie van Weimar legitimeerde en in 1932 als jurist de democratie in Pruisen om zeep heeft geholpen, is daar maar één voorbeeld van.

In zijn standaardwerk over *Die Weimarer Republik* schrijft Eberhard Kolb dat culturele bloei en politiek geen verband met elkaar hadden.⁴¹ Dit mag wellicht zo wezen, maar de relatie tussen cultuur en politiek is mijns inziens nauwer en gecompliceerder dan hij heeft aangenomen. De culturele factor speelde in de politiek en ook in de economie een belangrijke rol. De vraag is alleen op welke manier. Deze hangt sterk samen met de vraag hoe men cultuur definieert. Was cultuur een agendabepalende factor, of zijn culturele uitingen slechts te beschouwen als een neerslag, een afspiegeling van de economische, maatschappelijke en politieke omstandigheden, of als manipulatie of legitimering van macht? Zijn ze alleen maar een illustratie of een leuke randversiering? Dat laatste is mijns inziens niet het geval. Cultuur moet gezien worden als een constituerende, dus relatief autonome en overkoepelende factor, die invloed uitoefende op het politieke en economische terrein en vice versa.

De vraag is: waarom kon de culturele factor in de Weimar-republiek zo'n belangrijke rol spelen? Welk verband bestond er tussen de culturele bloei en de politiek in de Weimar-periode, wat is de relatie tussen cultuur – opgevat in brede zin als een apart en relatief autonoom terrein van het menselijke bestaan – enerzijds en de politieke verdeeldheid, het ontbreken van een basisconsensus en de kritiek op de democratie anderzijds. Tot nu toe worden geest en macht nog steeds volgens het klassiek-humanistische model gescheiden behandeld. Wil men deze scheiding opheffen, dan moet men twee ontwikkelingen in de Weimar-republiek met elkaar verbinden. Ten eerste de diepe frustratie over de militaire nederlaag, het verdwijnen van de monarchie, de vernedering van Versailles, het nationale trauma, het verzet tegen de democratie en de angst voor het rode gevaar die geleid hebben tot het verval van het politieke systeem van de republiek. Ten tweede de doorbraak van de moderne cultuur, dat wil zeggen avant-gardekunst, vrouwenemancipatie, democratisering, het verdwijnen van het onderscheid tussen hogere en lagere cultuur, secularisatie, vrijetijdscultuur (o.a. jazz, revues, dancings, sport), die grote onzekerheden met zich mee heeft gebracht, de behoefte aan utopisch denken heeft doen

toenemen en de culturele kloven dieper heeft gemaakt. Om met het eerste te beginnen: het verval van het politieke systeem werd door de volgende factoren bepaald, die ik hier slechts kort kan aanstippen.

Het politieke systeem in verval

1. Het trauma van de verloren Eerste Wereldoorlog, met twee miljoen slachtoffers en vier miljoen gewonden en invaliden liet diepe sporen na in de Duitse samenleving.⁴² Democratie was in veler ogen ongeloofwaardig, en de revolutie werd beschouwd als landverraad, als een dolkstoot in de rug.⁴³ Democratie was on-Duits, van buitenaf opgelegd door de voormalige vijanden en werd geassocieerd met de *Kriegsschuldfrage*, de nederlaag en Versailles, welk verdrag een negatieve consensus en revisionisme veroorzaakte. Politieke partijen, voortkomend uit verschillende sociale milieus en subculturen, slaagden er niet in een positieve consensus over de natie te bereiken.⁴⁴ Twee minderheden, republikeinen en monarchisten, stonden elkaar naar het leven. Deze scherpe tegenstelling tussen democraten en antidemocraten opende de weg voor politiek geweld, agressie, extremisme, politieke mythologie, fundamentalisme en messianisme, de heilsverwachting van een reddende leider.⁴⁵
2. Er was een diepe kloof tussen de papieren werkelijkheid van de democratische grondwet en de politieke praktijk. De legitimiteitscrisis die veroorzaakt werd door de politieke polarisatie, bestond al vóór de economische crisis van 1929. Het aanvankelijke basiscompromis van de republiek was al snel verdwenen. De vele wisselende kabinetten en het stelsel van evenredige vertegenwoordiging droegen bij tot de politieke chaos. De vooroorlogse politiek-ideologische kloven tussen de partijen liepen na 1918 gewoon door. Het verlangen naar de *Obrigkeitsstaat* dat aanwezig was bij vertegenwoordigers van het leger, de bureaucratie, de rechtelijke macht, de universiteiten en de middengroepen, en het algemeen mannen- en vrouwenkiesrecht en sociale wetgeving stonden tegenover elkaar.⁴⁶ De ervaringen en verwachtingen van de verschillende generaties liepen sterk uiteen: de oude generatie verlangde terug naar de wilhelminische staat, terwijl de jongere generatie een vorm van achteraf-verzet tegen deze autoritaire staat pleegde. Beide generaties konden niet loskomen van hun vooroorlogse voorstellingen. Naast restauratieve tendensen onder de oude elite en ambtena-

WEIMAR REVISITED

ren ontwikkelde zich een radicaal-rechtse en linkse oppositie. De jongste generatie, geboren tussen 1900 en 1910, voelde zich, meer nog dan de *Kriegsgeneration*, ontheemd en viel ten prooi aan de totalitaire verleiding. Democratische macht had voor haar (jeugdbeweging, studenten, ex-soldaten) afgedaan; de oorlog werd voortgezet met politieke middelen. Dit betekende dat de politiek op straat werd gebracht onder meer door de veteranenorganisatie *Stahlhelm*.⁴⁷

3. Wellicht de grootste fout van Friedrich Ebert c.s. was dat in de jaren na de oorlog het geweldsmonopolie niet uitsluitend in handen van de staat kwam te liggen, maar dat verschillende extraparlamentaire en paramilitaire organisaties, in samenwerking met de wettige regering, illegaal gezag uitoefenden en de straat steeds meer veroverden. Deze gebruikten geweld uit *Selbsthilfe* en *Notwehr*, vaak in de strijd tegen het rode gevaar, en pleegden politieke moorden op links of zogenaamde 'landverraders'.⁴⁸ Ook communisten bezondigden zich aan geweld en terreur en hadden hun eigen *Kampfverbände*. Artikel 48 van de grondwet bood weinig bescherming tegen putschpogingen, straatgevechten, moordpartijen, geweld en een bijna burgeroorlog.⁴⁹ Er was sprake van een gelijktijdige 'brutalisering' van de politiek zowel ter rechter- als ter linkerzijde,⁵⁰ in de ban van 'the holy touch of violence'.⁵¹
4. De hyperinflatie en de Ruhr-bezetting in 1923 ondermijnden de legitimiteit van de republiek, waarbij vooral de middengroepen werden getroffen. Levens, spaarcenten en carrières werden verwoest en dit leidde tot existentiële onzekerheden en gevoelens van deprivatie. Democratie bood geen houvast meer.⁵²
5. Er was een gebrek aan intellectueel en politiek leiderschap van hoog aanzien dat het primaat van de politiek aantastte. Belangrijke intellectuele woordvoerders, zoals Max Weber en Ernst Troeltsch en toonaangevende nuchtere, realistische politici, met name Walther Rathenau, Friedrich Ebert en Gustav Stresemann, vonden vroegtijdig de dood,⁵³ waardoor tweede- en derde rangsfiguren hun kans konden grijpen.
6. Door het politieke machtsvacuüm gingen grootindustriëlen en kolen- en staalmagnaten, bijvoorbeeld Hugo Stinnes, zich direct met de politiek bemoeien. Dat gold ook voor autoritaire hoge officieren zoals de 'sfinx' Hans von Seeckt, die met het leger een staat in de staat vormde, Paul von Hindenburg die in 1925 rijkspresident was geworden en de latere rijkskanselier Kurt von Schleicher. Zij tastten het gezag van politici in ernstige mate aan.⁵⁴

Kortom: de democratie was ongeloofwaardig geworden en velen misbruikten de democratie om deze te bestrijden en vervolgens af te schaffen. Paradoxaal genoeg was de harde cultuurstrijd dankzij de liberale grondwet en de *open society* in de gehele samenleving voelbaar. Het falende politieke systeem en de deplorabele economie hebben de sluis opengezet voor het culturele pluralisme. De zogenaamde 'bloei' van de Weimar-cultuur is terug te voeren op drie crises: de politieke instabiliteit, het probleem van de onzekerheid over de nationale identiteit en de crisis van de moderniteit, kortom aan de overbelasting van het Duitse vraagstuk. Welke culturele veranderingen hebben bijgedragen aan het scheppen van het crisisklimaat?

Geest en macht

Ten eerste: Berlijn werd na 1918 het eerste culturele centrum van Duitsland.⁵⁵ Voor de eerste keer in de moderne Duitse geschiedenis was er één kosmopolitisch modernistisch centrum in Duitsland, waaraan nieuwe technische mogelijkheden en de moderne media als massapers, film, fotografie en radio bijdroegen en dat aansloot bij de culturele ontwikkelingen van de avant-garde van voor 1914.⁵⁶ Velen ter rechterzijde keerden zich tegen het moreel verderfelijke geachte, moderne leven in de metropool, en bleven steken in *Agrarromantik* en *Heimatgefühl*. Een cultuurstrijd met als inzet de verdediging van of de aanval op de moderne cultuur verscheurde de republiek. Berlijn stond als vooruitgeschoven westerse post tegenover de provincie van het ware conservatieve Duitsland.

In de tweede plaats waren veel cultuurdragers, intellectuelen en kunstenaars door de militaire nederlaag en de revolutie van november 1918 politiek actief geworden. Zij richtten allerlei organisaties op die zich direct met politieke en maatschappelijke hervormingen bezighielden. Velen ter linkerzijde van het politieke spectrum koesterden allerlei utopische verwachtingen, verwoord in talloze manifesten en beginselverklaringen.⁵⁷ Ter rechterzijde waren velen actief in allerlei illegale of geheime organisaties die uit waren op de ondermijning van de Weimar-democratie – 'das System' – en droomden van een ander, sterker Duitsland. Onderling waren ze meer verward in allerlei theoretische debatten dan dat ze praktische oplossingen aandroegen voor de politiek en de samenleving. Iedereen, vooral de jeugd, had zijn eigen 'hunger for wholeness', zoals Peter Gay dat heeft genoemd.⁵⁸ Iedereen verwarde het hebben van een recept voor de kwaal, met de ge-

WEIMAR REVISITED

nezing van het geheel. Met een totale aanspraak op de onfeilbare waarheid, op de totaaloplossing, dacht men niet nationaal genoeg, maar juist te weinig aan het belang van de gehele natie, hetgeen de culturele versplintering alleen maar versterkte.

In de derde plaats: Politiek werd de laatste strohalm voor de *Geist*, omdat de *Gebildeten* na 1918 hun geprivilegieerde en elitaire positie kwijtgeraakt waren. Velen betraden de publieke ruimte en bemoeiden zich met het openbare debat, omdat de politici en de politiek in hun ogen gefaald hadden. Zij dachten door *geistige* oplossingen de politieke werkelijkheid te kunnen vormen en hervormen. Ideeën die vaak in de marge en in een andere context bedacht waren, kregen onder deze nieuwe omstandigheden nu een sterke politieke lading. Cultuurdragers die daarvoor nog een apolitiek standpunt hadden ingenomen, voelden zich gedwongen om zich politiek te manifesteren, de natie te waarschuwen of te leiden, of zich in dienst te stellen van een of andere politieke beweging of ideologie, ondanks Webers waarschuwing dat de oude goden en demonen weer uit hun graf zouden kruipen en elkaar in een eeuwig gevecht zouden bestrijden.⁵⁹ Zij maten zich vanuit hun elitaire houding een profetenrol aan, iets wat velen al tijdens de oorlog hadden gedaan in de hoop dat de oorlog tot een culturele loutering zou leiden.

In de vierde plaats: Het al bestaande gevoel van decadentie en cultuurverval, dat rond 1900 vooral was ontstaan onder invloed van Nietzsche en het sociaal-darwinisme, werd door de *Gebildeten* in Weimar geprojecteerd op de 'interne en externe vijand' en werd bovendien door de opkomst van de internationale moderne cultuur nog meer versterkt. Veel academici en ook studenten voelden zich politiek en economisch onteigend, verzetten zich tegen de moderne kunst en het 'cultuurbolsjewisme', en waren bang voor concurrentie en culturele *Überfremdung*, vooral van joden en marxisten.⁶⁰ Juist dit gevoel maakte hen rijp voor pogingen om de verloren positie te herwinnen, desnoods met een pact met de duivel, met behulp van de amorele macht en het verraad aan de geest. Wanhopig probeerden zij hun *unpolitische* idealen met politieke middelen te verwezenlijken.⁶¹ Universiteiten waren in de jaren twintig al bolwerken van extreem-rechts, antidemocratisch en antisemitisch gedachtegoed. Het is niet verbazingwekkend dat van hieruit de boekverbrandingen op 10 mei 1933 georganiseerd werden.

De diepe partijpolitieke scheidslijnen die sinds Bismarck bestonden, zijn ook terug te vinden in het intellectuele landschap. Sommigen zagen in de politieke chaos een uitgelezen gelegenheid om met geweld en klassenstrijd een marxistische revolutie in Duitsland door te zetten en een nieuw mensentype te creëren, anderen

zagen daarin een kans om te ‘remobiliseren’ voor een nieuwe oorlog, zowel organisatorisch als ideologisch, en beschouwden de catastrofe van de voorbije oorlog als voorwaarde voor de regeneratie van de cultuur. Zij streefden naar een autoritair-hiërarchische samenleving waarin nationaal zelfrespect en eigenwaarde teruggevonden zouden worden op basis van een zuiver geestelijk revolutionair-conservatief gedachtegoed. Zij wilden de politiek voorzien van een *geistige* inhoud. Destructie, geweld en catastrofe, zoals Ernst Jünger aanbeval, waren nodig voor de schepping van de nieuwe wereld en de nieuwe mens: ‘Die Katastrophe erscheint als das Apriori eines veränderten Denkens’.⁶² Deze aanbeveling tot heroïsch nihilisme, decisionisme, geweld en hardheid voerde bij een meerderheid de boventoon. Een minderheid daarentegen beleed haar loyaliteit aan de grondwet, werkte aan de Frans-Duitse verzoening en bepleitte een rol van Duitsland in de Volkenbond of behoorde tot de *heimatlose Linke* die afstand nam van de linkse partij-ideologie en partijbonden. De bittere kritiek van deze groep op de republiek schoot echter ook haar doel voorbij. De geest werd door de politiek in diskrediet gebracht, zoals Alfred Döblin vaststelde.⁶³ Anderen zagen cultuur als een alternatief voor de politiek. Zij trokken zich, zoals Gottfried Benn, terug in hun apolitieke domein, de ‘machtgeschützte Innerlichkeit’, maar leidden tevens een dubbelleven, een hybride bestaan.⁶⁴ De *Vernunftrepublikaner* gebruikten culturele argumenten om de republiek rationeel te steunen, maar schoten in hun politieke analyses tekort, omdat zij met hun hart terugverlangden naar vroeger. Thomas Mann gebruikte in zijn rede ‘Von Deutscher Republik’ in 1922 ideeën uit het Duitse en Amerikaanse culturele erfgoed (Novalis plus Whitman) om de republiek te verdedigen.

In de vijfde plaats: de enorme invloed van de lange Duitse tradities van *Kultur* en *Bildung*, die teruggaan naar het eind van de achttiende eeuw, speelde op de achtergrond een grote rol. In Duitsland voltrok zich rond 1800 een geestelijke revolutie en niet een politieke, zoals in Frankrijk. Het ideaal van de *Kulturnation* ging in Duitsland vooraf aan de *Staatsnation*. Ideaal en werkelijkheid stonden lange tijd ver uit elkaar. ‘Die Deutschen sind von vorgestern und von übermorgen – sie haben keines heutes’, aldus Friedrich Nietzsche. Het romantisch nationalisme van Herder, gebaseerd op objectieve criteria als taal, geschiedenis, zeden, volk en etniciteit, en het Duitse *Idealismus* vormden de intellectuele basis voor de moderne Duitse samenleving. De geest vormde de werkelijkheid, niet andersom. Dit gaf de *Gebildeten* een invloedrijke positie. De erfenis van het klassiek-humanistische Bildungsideaal was ambivalent – zowel contraverlichting als verlichting, romantiek en universalisme –

WEIMAR REVISITED

en legde meer nadruk op individuele zelfontplooiing en innerlijkheid dan op integratie van de burger in de samenleving.⁶⁵ De geletterde burgers waren onzeker over hun eigen positie in de maatschappij en over die van Duitsland in de wereld. Zij stelden zich weinig open op en hadden de neiging om maatschappelijke problemen te houden voor *geistige* problemen en cultuurkritiek te verwarren met maatschappijkritiek en politieke participatie.⁶⁶ ‘Eng ist die Welt und das Gehirn ist weit’, aldus Schiller.⁶⁷ *Gebildeten* werden in de loop van de negentiende eeuw enerzijds trouwe dienaren van de staat; anderzijds was er bij hen sprake van antiburgerlijk verzet en kritiek op de kleinburgerlijkheid wat voortkwam uit onzekerheid en angst. Dit gehele Duitse complex van diepe onzekerheidsgevoelens, afgewisseld met gewelds- en agressiedromen – door Ralf Dahrendorf samengevat met de term ‘Kartell der Angst’⁶⁸ – heeft de Duitse geschiedenis en vooral Weimar diep doordrongen. Antiburgerlijkheid kwam niet zozeer voort uit tegenstellingen tussen klassen of groepen, maar uit spanningen en conflicten binnen de burgerij zelf, tussen de wens om een *Übermensch* te zijn en het gevoel slechts een *Spießler*, een filister, een provinciale kleinburger te zijn.⁶⁹ Het waren voornamelijk intellectuelen uit de burgerlijke middenklasse die tot deze antiburgerlijke radicalisering overgingen, vol anti-intellectualistische zelfhaat tot en met verbaal geweld. Deze rebellie was vooral afkomstig van de burgerlijke jeugd, deels gevoed door frustraties over niet bereikte status- en beroepsperspectieven⁷⁰ en deels uit de hang terug te willen naar een zuivere oorsprong en de wens om de geschiedenis van zich af te schudden. Cultuur werkte steeds meer desintegrerend in plaats van bindend. Vertegenwoordigers van het Bildungsideaal vertoonden een ongemakkelijke houding ten opzichte van de industriële massamenleving. Enerzijds werden technische en economische innovaties toegejuicht, anderzijds werden tegelijkertijd de sociale en morele effecten daarvan afgewezen, waarvan het laatste vaak romantische, racistische en regressieve vormen aannam.⁷¹ Onder invloed van de modernisering slaagden *Gebildeten* er steeds minder goed in om één cultuurconcept aan Duitsland op te leggen. Kritiek op de samenleving werd op een *unpolitische*, esthetische, idealistische manier geuit. Politiek bracht niet de verwezenlijking van idealen als zuiverheid, *Innerlichkeit*, verbeelding, herbezieling en heroïsme: democratie en socialisme brachten vervlakking en nivellering. Velen hoopten tevergeefs dat de oorlog die in 1914 begon een catharsis van de cultuur zou brengen. Dit leidde tot een crisis in het klassiek-humanistische ideaal, die in de Weimar-tijd haar hoogtepunt bereikte.

Hitler en de massacultuur

Wie over Weimar spreekt, mag niet zwijgen over Hitler. Is er enig verband tussen de culturele veranderingen in Weimar, het culturele eclecticisme en vooral de doorbraak van de moderne massacultuur enerzijds en de opkomst van het nationaal-socialisme en de *Machtübernahme* van Hitler in 1933 anderzijds? In hoeverre heeft juist het doorbreken van de traditionele scheidingen, de stands- en klassenverschillen onder invloed van de moderne cultuur, de massasamenleving en het culturele pluralisme, bijgedragen tot de opkomst van Hitler? Waarom vond de grootste civilisatiebreuk in het land van dichters en denkers plaats, hoe kon een hoog ontwikkeld land als Duitsland in zo'n korte tijd zwichten voor barbarij, waarom hebben de meeste intellectuelen en academici in 1933 gefaald en zoveel wetenschappers meegewerkt aan het regime? Waarom vond er een snelle culturele *Gleichschaltung* plaats, die tot het exil van duizenden schrijvers, intellectuelen en kunstenaars heeft geleid, waarom vond in de universiteitssteden onder leiding van studenten en docenten de grootste boekverbranding van de twintigste eeuw plaats en waarom werd in 1937 in München een tentoonstelling van *entartete Kunst* gehouden? Dat alles kan alleen in een land gebeuren waar de cultuur uiterst serieus wordt genomen. Al deze kernvragen zijn al eerder geanalyseerd, maar in mijn ogen nog te weinig vanuit de vraag hoe belangrijk de factor cultuur voor de Duitse geschiedenis is geweest. Mijn antwoord is dat Hitler minder goed te begrijpen is wanneer er geen aandacht wordt besteed aan de culturele crisis, aan de factor cultuur. Zonder Hitlers politieke religie en charisma zou het nationaal-socialisme als beweging niet ver zijn gekomen.⁷² Hitler was niet de 'unperson' zoals Ian Kershaw in zijn kolossale biografie beweert.⁷³

Er zijn drie bronnen waaruit Hitler putte. Ongetwijfeld zijn Hitlers Weense jaren belangrijk geweest voor het ontwikkelen van zijn antisemitisme, maar Hitler als ideoloog en politiek activist is ook niet te begrijpen zonder de Eerste Wereldoorlog, het trauma van Versailles en de eerdergenoemde driedubbele crisis van Weimar. In 1919 besloot hij in München *Politiker* te worden, terwijl hij vóór 1914 nog artistieke ambities koesterde. Hitlers derde bron is de lange romantische traditie in Duitsland die al aan het begin van de negentiende eeuw *völkische*, xenofobische en antisemitische trekken vertoonde en aan het eind van de negentiende eeuw, begin twintigste eeuw een *revival* beleefde. Met de antipositivistische rebellie, de jeugd beweging, de *Kultur- und Reformbewegung*, mede geïnspireerd door Nietzsche, en met

WEIMAR REVISITED

de Wagner-cultus werd een poging ondernomen om tot een regeneratie van de cultuur te komen en de zogenaamde decadentie te bestrijden. Hitler was een product van het Weense fin de siècle. Hij is niet te begrijpen zonder Wagner en de mythologie van diens opera's en de racistische ideeën van Wagners schoonzoon Houston Stewart Chamberlain waarmee hij in Wenen in aanraking kwam, zoals Brigitte Hamann duidelijk heeft gemaakt.⁷⁴ Hij deelde met Wagner de opvatting dat kunst het heilmiddel was om de wereld te genezen en de degeneratie tegen te gaan en stelde zich steeds op als de kunstliefhebber bij uitstek.⁷⁵ Hitler was geen gewone politicus, laat staan een staatsman, maar zag zichzelf als romanticus, als bohémien, als genie, als scheppend individu, als verlosser, als door god gezonden heiland. In wezen was hij een gefrustreerde *Halbgebildete* die schilderde, tekende, dichtte en bouwplannen maakte en eigenlijk een afkeer had van politiek.⁷⁶ De geniecultus, het *Führer*-principe, was al sinds Napoleon sterk in de Duitse geschiedenis aanwezig en beleefde tijdens Weimar een hoogtepunt.

Zonder Herder en Hitler op één lijn te willen stellen, kan men zeggen dat Hitlers ideaal van een van vreemde smetten gezuiverde organische *Volksgemeinschaft* een pervertering en radicalisering was van het romantisch nationalisme, het idee van de uniciteit van een volk dat verankerd ligt in taal, geschiedenis, traditie en etniciteit – dit uiteraard zonder het *Humanitätsideal*, het respect voor andere volkeren, dat Herder aan het eind van de achttiende eeuw nog koesterde. Nieuw was het sociaal-darwinistische idee van een genadeloze strijd tussen rassen, dat rond 1900 alom present was. Zijn denkbeelden waren een radicale variant van het verzet van het *völkische* fundamentalistische denken gebaseerd op etnische homogeniteit tegen de universele wereldorde, het liberalisme en kosmopolitisme.⁷⁷ In zijn absolutistische en verwongen wereldbeeld, voortgesproten uit de angst voor een internationale joodse samenzwering, klonken nog de schril geworden tonen van een ooit hoopvol en optimistisch mensbeeld. Volgens Hitler was de bloei van Hellas te danken aan de eugenetische politiek, ideeën die al door Ernst Moritz Arndt in het begin van de negentiende eeuw werden verwoord.⁷⁸ Angst voor rasvermenging, degeneratie en chaos ligt aan de basis van zijn antisemitisme.⁷⁹ Deze drang tot vernietiging en misie en deze dromen van zelfdestructie en almacht waren typerend voor de romantiek.⁸⁰ Hitlers ver doorgevoerde ideeën over nationale eigenheid en raszuiverheid komen voort uit romantische denkbeelden die in Duitsland diep verankerd waren.

Hitler profiteerde van de eerdergenoemde ineenstorting van het politieke systeem die hij zelf mede had veroorzaakt. Aan de erosie van het partijstelsel, geba-

seerd op traditionele bondgenootschappen en partijpolitieke loyaliteiten, droeg de modernisering in de relatief stabiele fase van de republiek sterk bij. De crisis van 1929 versterkte dit proces, maar was er niet de oorzaak van. Tijdgenoten ervoeren hun tijd niet als een bloeiperiode, maar als crisis.⁸¹ Tevens zag men zijn eigen periode als een broedplaats voor iets radicaal nieuws, als het begin van een hoopvolle toekomst. Dit perspectief van een open toekomst bevorderde de extremisering en riep op tot harde politieke actie; bepaalde termen werden handelingsbegrippen. De periode van de Weimar-republiek was dan ook een tijd waarin het utopisch denken welig tierde en verschillende ideologieën om de macht streeden: communisme, revolutionair en reactionair conservatisme, republicanisme die voortkwamen uit opvattingen over cultuur en samenleving – een strijd die onbeslist bleef totdat Hitler de knoop doorhakte.

In tijden van verwarring en chaos kunnen profeten en verlossers hun kans grijpen. Nieuw was dat Hitler een antwoord wist te formuleren op de crisis van Weimar: hij begreep de psychologie van de massa, deelde de catastrofale ervaring met de totale oorlog, schatte de angst voor de marxistische revolutie goed in en beschouwde democratie en liberalisme als degeneratieverschijnselen. Hitler was een van die talrijke utopisten: hij beloofde het herstel van nationale glorie, het tegengaan van staatkundige verbroekeling en het ongedaan maken van Versailles. Nog belangrijker was dat de NSDAP de enige integratiepartij was, een volkspartij die de meeste ruimte gaf aan de emotionele verwerking van het grote oorlogstrauma en de kameraadschap van de *Frontgemeinschaft*. De partij wist een warm sociaal gevoel over te brengen op haar aanhang, die niet alleen uit de middengroepen afkomstig was. Hitler wist als *Führer* met een gedreven idealisme de verloren mens weer een identiteit te geven en in zijn crisisangst een perspectief te bieden, kortom de *hearts and minds* te veroveren.⁸² Met zijn messianistische boodschap deed hij zowel een appel op de massa die een afkeer had van de on-Duitse parlementaire democratie en van de oude elite en lokale liberale elites, als op de massa als deelnemer aan de politiek.⁸³ Dit deed hij op een emotionele, religieuze en culturele basis; het ging hem om de heilige gemeenschap 'bis zum Tode'⁸⁴, de heroïsche zelfopoffering tot de dood erop volgde.⁸⁵ De gevallen van de Eerste Wereldoorlog en de zogenaamde martelaren van de nazi-beweging kregen een heldenverering, zoals later in *Triumph des Willens* van Leni Riefenstahl te zien was. Doel was het scheppen van een homogene Duitse samenleving, een volksgemeenschap met uitsluiting van hen die minderwaardig werden geacht. Hitler was niet uit op een sterke staat, niet op de institutio-

WEIMAR REVISITED

nalisering van het conflict, zoals in een parlementaire democratie, maar wilde door de macht te veroveren het conflict juist uitschakelen door middel van depolitisering, een einde van de geschiedenis, de vestiging van een duizendjarig rijk, een post-politieke toestand, het opheffen van alle sociale en politieke tegenstellingen.

De manier waarop Hitler dat deed, was sterk geïnspireerd door moderne en antimoderne elementen, verzoening van techniek en romantiek, rationele middelen en irrationaliteit, kortom 'reactionair modernisme'.⁸⁶ Zijn grootste kracht was het gesproken woord, in redevoeringen en tafelgesprekken. Hij wist rond zijn optreden een pseudo-religieuze sfeer te creëren die velen in de ban hield: massabijeenkomsten, waarop door liturgie, mythen en symbolen een seculiere heilsleer werd verkondigd. Hitler speelde in op de latente gevoelens die bij de gewone Duitsers leefden, hun verlangens, hun dromen, hun behoefte aan eenheid en saamhorigheid, die door de crisis van Weimar verloren was gegaan en niet gevonden werd in andere partijen, in de representatieve democratie of vormen van universalisme. De 'nationalisatie van de massa', zoals George Mosse dit genoemd heeft, betekende een esthetisering van de politiek,⁸⁷ een idyllische wereld van schoonheid en harmonie waarin alles op zijn plaats kwam. Kunst en architectuur moesten die schoonheid en goede proporties tot uitdrukking brengen, en de joods-marxistische *entartete Kunst* moest worden uitgebannen. Berlijn moest het nieuwe Rome en Athene worden waar classicisme en romantiek samenkwamen.

Dit alles verklaart nog niet hoe het mogelijk is dat Hitler aan de macht kwam, wel dat met nationale symbolen, riten en liturgie een nieuwe politiek stijl werd geïntroduceerd die met een messianistische heilsboodschap de massa onvoorwaardelijk achter de natie wist te verzamelen. Hitler probeerde twee doeleinden te realiseren. Hoewel niet expliciet uitgesproken, was het doel de 'remobilisatie' van de massa voor een nieuwe totale oorlog die Duitsland alsnog de beloofde dominante positie in Europa zou opleveren. Het uiteindelijke doel van Hitler was de realisatie van een esthetisch concept, een romantische idylle, een culturele revolutie waarvoor eerst alle politieke tegenstanders en niet-Duitse groepen moesten wijken. Hitler zag politiek als kunst, als staatskunst. Het was, zoals Frederic Spotts schrijft,⁸⁸ de paradox dat juist de enorme betekenis van cultuur in Duitsland Hitler in staat stelde deze in zo grote mate voor zijn doeleinden te misbruiken. Culturele noties werden politiek ingezet en de werkelijke machtsfactoren (industrie, bureaucratie en leger) werden aanvankelijk nauwelijks aangetast. Concrete ideeën om de crisis te overwinnen, had hij niet. Het nazisme was geen revolutionaire beweging die de be-

staande orde volledig omver wilde werpen, maar streefde naar een *totale Mobilmachung* in dienst van een culturele droom van harmonie, veiligheid, bestaanszekerheid en ten slotte ook van het doorgedraaide maakbaarheidsideaal dat door oorlog en raciale zuiveringen gerealiseerd moest worden.

Deze romantische modernist kon zo succesvol zijn, omdat het politieke systeem van Weimar om genoemde redenen slecht functioneerde. Maar dit is nog niet alles: door de moderne massacultuur die in de jaren 1924-1928 Duitsland en vooral Berlijn overspoelde, de veramerikanisering,⁸⁹ de nivellering en de massacultuur, de *Neue Sachlichkeit* en de visuele revolutie, werd het idee van degeneratie en verval nog versterkt en de behoefte aan nationale eigenheid nog vergroot – zeker in een land met een lange traditie van conservatieve cultuurkritiek waarin velen nog niet aan de moderniteit toe waren. Door het ontbreken van politieke legitimiteit van de democratie bij grote groepen van de Duitse bevolking, het gefragmentiseerde politieke landschap en de elkaar vijandige politieke milieus, ieder met eigen symbolen en rituelen,⁹⁰ kon Hitler zijn missie volvoeren. De basis voor zijn succes legde hij niet in de periode voor 1923, maar in die van de relatieve stabiliteit (1924-1928). Hij kreeg als het ware door de doorbraak van de moderne massacultuur de wind in de zeilen, zeker toen de broze welvaart door de economische crisis in elkaar stortte en in hoge werkloosheid eindigde.⁹¹ De crisis van de moderniteit werkte als een aan twee kanten snijdend mes: zij creëerde de nieuwe consumptiemens, die vervolgens door de crisis werd uitgestoten. Uit de onderlinge strijd tussen de verschillende politieke partijen leerde Hitler niet alleen dat de massa ‘genationaliseerd’ moest worden, maar ook dat de moderne consumptiemaatschappij een noodzakelijke voorwaarde was voor de uitvoering van zijn plannen.⁹² Enerzijds was Hitlers Derde Rijk een symbool van de uitwassen van de moderniteit en anderzijds een voortstuwert van de moderniteit, in de zin dat hierin stands- en klassenverschillen werden doorbroken. Dit sprak vooral de middengroepen aan: als *Volksgenossen* waren zij gelijk en tegelijkertijd racistisch superieur. Direct contact met de massa was alleen te bewerkstelligen via charisma en pseudo-religiositeit, de brede kerk van de *Volksgemeinschaft*. Omdat hij politiek onbesmet was en afstand nam van de verfoeide partij-enstaat, kon de grootste *outsider*, en *heimatlose* en statenloze desperado, een alternatief bieden voor de politieke chaos. De NSDAP werd de enige partij die twee zaken met elkaar wist te verenigen: *Heimatgefühl* en moderniteit, sociale warmte en autobanen, plicht en vrijetijdsbesteding, terreur en normaliteit.⁹³ De mens was meer dan kantoorbediende, winkelmeisje, ambtenaar of arbeider, maar moest ook

WEIMAR REVISITED

in zijn vrije tijd een doel, gebondenheid en geborgenheid in het leven krijgen. Dit appel verklaart Hitlers succes. Het antwoord op de bovengestelde vragen is niet de *Deutsche Sonderweg*, niet de preïndustriële elite – die was juist te zwak –, maar ligt enerzijds in de hardnekkige Duitse cultuurtradities die zich tijdens de Weimar-republiek slecht met democratie, massasamenleving en moderniteit lieten verenigen en anderzijds in de onopgeloste problemen van Duitslands positie in Europa ten gevolge van een verloren oorlog, vooral de legitimiteitscrisis van het politieke systeem. Deze combinatie katalyseerde radicale oplossingen, zo nodig met geweld en terreur. Aan de cultuur zou Duitsland moeten genezen, maar het medicijn was faitaal. Buchenwald en Weimar liggen dicht bij elkaar dan men gewoonlijk aanneemt.⁹⁴

Ik vat het bovenstaande kort samen: voor de bestudering van de moderne Duitse geschiedenis die begint aan het eind van de achttiende eeuw, is de culturele factor onmisbaar. Wie deze geschiedenis wil reduceren tot louter sociaal-economische en politieke structuren en processen mist een belangrijk element: cultuurhistorische thema's die een lange voorgeschiedenis hebben. Cultuur gedefinieerd als gedeelde ervaringen en verwachtingen, zin- en vormgeving aan het bestaan, als dynamisch proces, heeft sinds 1800 in Duitsland, wellicht meer dan elders in Europa, grote invloed uitgeoefend op de politieke en maatschappelijke verhoudingen. De vorming van de *Kulturnation* ging vooraf aan de daadwerkelijke *Staatsnation*. De ambivalente houding ten opzichte van de Verlichting en de moderniteit, ontstaan rond 1800, legde de basis voor een lange cultuurtraditie die nog steeds naklinkt in het huidige Duitsland. De culturele versnippering veroorzaakte de politieke onmacht en andersom.

Om het finalisme van de *Deutsche Sonderweg* te doorbreken, moet men zich richten op andere thema's en methodes. Niet alleen de comparatieve aanpak, bijvoorbeeld het maken van synchrone vergelijkingen tussen Duitsland en de rest van Europa, en de diachrone variant, tussen de verschillende periodes, gebieden en stromingen in de Duitse geschiedenis, moeten aan de orde komen, maar ook de *cultural transfer*, de culturele wisselwerking tussen verschillende naties, groepen en individuen en de infrastructuur van het culturele leven in Duitsland in bepaalde periodes. Omdat culturele grenzen poreuzer zijn dan politieke, biedt de cultuurgeschiedenis de kans om de langetermijntradities en de wederzijdse beïnvloeding daarvan te bestuderen: niet alleen tussen bijvoorbeeld de DDR en de

Bondsrepubliek en de invloed van Duitsland op Europa en de wereld, maar ook de invloed van Europa, de VS en Rusland op Duitsland.

Om te eindigen met Goethe met wie ik begon: ‘Keine Nation, am wenigsten vielleicht die deutsche hat sich selbst gebildet’.⁹⁵

Dankwoord

Aan het eind gekomen van mijn rede wil ik graag enige woorden van dank uitspreken. In de eerste plaats wil ik het College van Bestuur van de Universiteit van Amsterdam en de decaan en het bestuur van de Faculteit der Geesteswetenschappen van harte bedanken voor het in mij gestelde vertrouwen. De door u ingestelde ééndagsleerstoel is in een aantal opzichten uniek. Deze heeft mij in de gelegenheid gesteld om na vijfenhalf jaar aan de Rijksuniversiteit Groningen gewerkt te hebben naar Amsterdam terug te keren, waarvoor ik u erg dankbaar ben. In de tweede plaats is het een hoogleraarschap *ad personam*, en ik zie de leerstoel dan ook vooral als een blijk van waardering voor mijn persoonlijke verdiensten. Ik hoop uw vertrouwen niet te beschamen.

Graag wil ik een aantal mensen die dit alles mogelijk hebben gemaakt van harte bedanken. Zonder de inspanningen van prof.dr. Ton Nijhuis, directeur van het Duitsland Instituut Amsterdam, was deze overgang van Groningen naar Amsterdam waarschijnlijk niet mogelijk geweest. Hooggeleerde Nijhuis, beste Ton, ik heb grote waardering voor je optimisme, vindingrijkheid en intelligentie. Ik hoop in de toekomst intensief met je te kunnen samenwerken binnen het DIA. Verder wil ik prof.dr. Piet de Rooy van harte danken voor zijn inspanningen om mij definitief aan wat ik nog steeds het ‘Historisch Seminarium’ noem, te binden. Hooggeleerde De Rooy, beste Piet, ik heb het al bij mijn vorige oratie gezegd en dat herhaal ik met plezier: je bent de afgelopen jaren niet alleen een ware collega en vriend, gesprekspartner en vraagbaak voor mij geweest, maar ook iemand die op een uiterst integere, aimabele en intelligente manier met mensen zoals ik kan samenwerken. Ik hoop van harte dat we nog een tijd op dezelfde voet mogen doorgaan. Zonder jou was het met mij ongetwijfeld anders afgelopen.

Er is één persoon die in mijn carrière de belangrijkste rol heeft gespeeld en dat is prof. dr. Maarten Bands, die inmiddels met emeritaat is. Hooggeleerde Brands, beste Maarten, ik heb zeer veel aan je te danken. Jij bent niet alleen mijn leermeester

WEIMAR REVISITED

en promotor geweest, maar je hebt op de achtergrond voortdurend als mentor, als inspiratiebron en als wetenschappelijk maatstaf een stimulerende rol in mijn werk en leven gespeeld. Ik denk niet dat ik je kennis, kritische vermogen en inzichten kan evenaren, maar ik moet zeggen: ik ben dankzij jou een eindje gekomen. Je hebt mij altijd op een plezierige en vooral ook licht-ironische manier gestimuleerd en van adviezen voorzien. Ik hoop nog eens een droge boterham met je te mogen eten.

Verder wil ik alle collega's van de Leerstoelgroep Nieuwste Geschiedenis van harte bedanken voor hun medewerking: prof.dr. Niek van Sas, dr. Willem Melching en dr. Ronald Havenaar en anderen. Hoewel jullie mij ongetwijfeld als een lastige en vreemde snuiter ervaren, heeft dit nooit geleid tot onaangenaamheden: dat is jullie grote verdienste. Dat geldt ook voor de andere collega's van de afdeling Geschiedenis, Archeologie en Regiostudies met wie ik heb samengewerkt. Een uitzondering wil ik maken voor mijn zeer gewaardeerde collega Dirk Damsma, die er vandaag niet bij kan zijn, omdat hij op studentenreis in de Oekraïne is. Beste Dirk, als iemand altijd collegiaal is geweest dan ben jij dat wel. Ik dank je daarvoor zeer hartelijk.

In de loop van de tijd heb ik zoveel mensen leren kennen dat het onmogelijk is die allemaal te bedanken: de staf van Duitslandstudies en collega's in Groningen, de redactie van het *Tijdschrift voor Geschiedenis*, de redactie en redactieraad van het *NIOD-jaarboek*, en natuurlijk ook de medewerkers van het DIA, Charlotte Broersma, Jacco Pekelder, Ismee Tames en vooral Lily Sprangers die op haar eigen wijze aan het DIA leidinggeeft. Ik hoop met jullie in de toekomst nog veel te mogen samenwerken.

Ten slotte wil ik een woord van dank uitspreken aan het adres van mijn studenten. Zonder jullie stimulerende aanwezigheid zou ik niet in staat zijn geweest mijn werk met plezier te doen. Wie beweert dat studenten steeds minder doen en minder weten, heeft nog nooit in de universitaire wereld rondgelopen. Jullie zijn voor mij voortdurend een grote bron van inspiratie en ik hoop dat ik daarvan nog een tijd mag profiteren. We mogen niet vergeten dat de universiteit voor jullie is opgericht. Dat geldt uiteraard ook voor de promovendi.

Wetenschap bedrijven is zowel een sociale als een asociale bezigheid. Als ik in één kring mijn slechtste eigenschappen heb laten zien, dan is het wel in die van mijn familie. Zonder mijn moeder, die hier gelukkig is, broers en andere familieleden was ik niet geworden wie ik ben. Alles wat ik tot nu toe gedaan heb, zou ik niet hebben kunnen realiseren zonder een sterk thuisfront. Henriëtte, Willem en Anna zijn

FRITS BOTERMAN

de enigen die begrijpen wat het is om met een wetenschapper te moeten leven. Vooral Henriëtte ondervindt dit dagelijks aan den lijve. Om met Claus te spreken: Henriëtte, 'you are fabulous, thank you'.

Ik heb gezegd.

Noten

1. Met dank aan Maarten Brands, Piet de Rooy en Henriëtte Kroon voor het lezen van eerdere versies. Ook dank aan Melanie Welsch die behulpzaam was bij het verzamelen van literatuur.
2. Laird McLeod Easton, *The red count. The life and times of Harry Kessler*, Berkeley, Calif., 2002, p. 99-115 en p. 185-195, Burkhard Stenzel, “...eine Verzauberung ins Helle und Heitere”. Harry Graf Kesslers Ideen zur Kulturerneuerung in Deutschland’, in: Wolfgang Bialas en Burkhard Stenzel (Hrsg.), *Die Weimarer Republik zwischen Metropole und Provinz*, Weimar etc., 1996, p. 37-55. Zie ook Georg Bollenbeck, *Bildung und Kultur. Glanz und Elend eines deutschen Deutungsmusters*, Frankfurt am Main, 1996, Georg Bollenbeck, ‘Weimar’, in: Etienne François und Hagen Schulze (Hrsg.), *Deutsche Erinnerungsorte*, deel 1, München, 2001, p. 207-224 en Jaap Hagen, *Nietzsche’s weerklank in nazi-Duitsland*, Amsterdam, 2003.
3. Zie Volker Mauersberger, *Hitler in Weimar. Der Fall einer deutschen Kulturstadt*, Berlijn, 1999, p. 137, Peter Merseburger, *Mythos Weimar. Zwischen Geist und Macht*, Stuttgart, 1998 en Hans Wilderotter en Michael Dormmann (Hrsg.), *Wege nach Weimar. Auf der Suche nach Einheit von Kunst und Politik*, Berlijn, 1999.
4. Hermann Glaser, *Kleine Kulturgeschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert*, München, 2002, p. 99.
5. Lothar Ehrlich e.a. (Hrsg.), *Das dritte Weimar. Klassik und Kultur im Nationalsozialismus*, Keulen etc., 1999. Zie ook Steven A. Aschheim, *Nietzsche und die Deutschen. Karriere eines Kults*, Stuttgart, 1996.
6. Wolfram Schlenker, *Das >Kulturelle Erbe< in der DDR. Gesellschaftliche Entwicklung und Kulturpolitik 1945-1965*, Stuttgart, 1976.
7. Georg Bollenbeck, ‘Normative Höhe und tiefer Fall. Weimar – der deutsche Symbolort’, in: Reiner Schlichting (Hrsg.), *Weimar – Archäologie eines Ortes*, Weimar, 2001, p. 206-215.
8. Robert Minder, *Kultur und Literatur in Deutschland und Frankreich. Fünf Essays*, Frankfurt am Main, 1963, p. 9.
9. Reinhart Koselleck, ‘De late komst van de Duitse natie’, in: Herman Beliën e.a. (red.), *Leven met Duitsland*, Amsterdam, 1998, p. 11-33.
10. Helga Grebing, *Der ‘deutsche Sonderweg’ in Europa 1806-1945: eine Kritik*, Stuttgart, 1986 en Karl Dietrich Bracher (Hrsg.), *Deutscher Sonderweg: Mythos oder Realität?*, München etc., 1982.
11. Fischer publiceerde in 1961 *Griff nach der Weltmacht*, waarin hij de verantwoordelijkheid voor het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog expliciet bij de elite van het Duitse keizerrijk legde en de lijn doortrok naar de Tweede Wereldoorlog.

12. Zie o.a. David Blackbourn en Geoff Eley, *The peculiarities of German history. Bourgeois society and politics in nineteenth-century Germany*, Oxford, 1989.
13. Ton Nijhuis, *Structuur en contingentie. Over de grenzen van het sociaal-wetenschappelijke verklareingsmodel in de Duitse geschiedschrijving*, Assen, 1996.
14. Zie o.a. Hans-Ulrich Wehler, *Die Herausforderung der Kulturgeschichte*, München, 1998, verder Idem, *Historisches Denken am Ende des 20. Jahrhundert*, Göttingen, tweede druk, 2002. Zie ook Wolfgang Hardtwig en Hans-Ulrich Wehler (Hrsg.), *Kulturgeschichte heute*, Göttingen, 1996, Hartmut Lehmann (met medewerking van Rudolf Vierhaus en Roger Chartier), *Wege zu einer neuen Kulturgeschichte*, Göttingen, 1995, Thomas Mergel en Thomas Welskopp (Hrsg.), *Geschichte zwischen Kultur und Gesellschaft*, München, 1997 en W. Hardtwig (Hrsg.), *Wege zur Kulturgeschichte*, Göttingen, 1997. Speciaal nummer van *Geschichte und Gesellschaft*, 23, nr. 1.
15. Konrad H. Jarausch en Michael Geyer, *Shattered past: reconstructing German histories*, Princeton, N.J., 2003.
16. Zie Ton Nijhuis, 'De "Sonderweg" van de Duitse geschiedschrijving', in: *Spiegel Historisch*, 34, nr. 11/12, november/december 1999. Themanummer *Van Bonn naar Berlijn. Duitsland sinds 1945*, p. 476-483. Chris Lorenz, '“Over onszelf praten we niet”. De discussie over de Duitse historici', in: Patrick Dassen en Ton Nijhuis (red.), *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat*, Amsterdam, 2001, p. 153-177 en Winfried Schulze en Otto Gerhard Oexle (Hrsg.), *Deutsche Historiker im Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main, 1999.
17. Frits Boterman, *Terug naar Berlijn. Duitsland na de val van de Muur*, Amsterdam, 1999.
18. Heinz-Gerhard Haupt en Jürgen Kocka, *Geschichte und Vergleich: Ansätze und Ergebnisse international vergleichender Geschichtsschreibung*, Frankfurt am Main, 1996.
19. Jarausch en Geyer, *Shattered past*, p. 290 e.v.
20. Peter Reichel, *Der schöne Schein des Dritten Reiches. Faszination und Gewalt des Faschismus*, pocketeditie, Frankfurt am Main, 1993.
21. Zie o.a. Rudolf Vierhaus, 'Coming to terms with the past? Die Historiker und das 20. Jahrhundert', in: Peter Schöttler, Patrice Veit en Michael Werner (Hrsg.), *Plurales Deutschland*, Göttingen, 1999, p. 364-368.
22. Met dank aan Maarten Brands.
23. Zie inleiding François en Schulze, *Erinnerungsorte*, deel 1, p. 20. Vgl. W. Hardtwig, recensie over deel 1, in: *Historische Zeitschrift*, 274, 2002, p. 387-390. Hermann Glasers *Kleine Kulturgeschichte* is tot nu toe een uitzondering, maar is te impressionistisch en slechts beperkt tot de twintigste eeuw.
24. Uitzondering is Thomas Nipperdey met zijn drie delen *Deutsche Geschichte*.
25. Hans Mommsen, *Die verspielte Freiheit: der Weg der Republik von Weimar in den Untergang, 1918 bis 1933*, Berlijn, 1990.
26. Heinrich August Winkler, *Weimar 1918-1933. Die Geschichte der ersten deutschen Demokratie*, München, 1993.

27. Hagen Schulze, *Weimar. Deutschland 1917-1933*, Berlijn, 1982.
28. Horst Möller, *Weimar. Die unvollendete Demokratie*, München, 1985.
29. Andreas Wirsching, *Die Weimarer Republik. Politik und Gesellschaft*, München, 2000.
30. Detlev J.K. Peukert, *Die Weimarer Republik. Krisenjahre der Klassischen Moderne*, Frankfurt am Main, 1987. Zie ook Detlev J.K. Peukert, 'The Weimar Republic – old and new perspectives', in: *Germany History*, vol. 6, nr. 2, 1988, p. 133-144.
31. H.U. Wehler 'Vorwort', in: Idem, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, Vierter Band: Vom Beginn des Ersten Weltkriegs bis zur Gründung der beiden deutschen Staaten 1914-1949*, München, 2003, p. XVII-XXIV, aldaar p. XIX en XX.
32. Peter Gay, *Weimar culture: the outsider as insider*, Harmondsworth, 1968.
33. Walter Laqueur, *Weimar. A cultural history 1918-1933*, New York, 1974.
34. John Willett, *The new sobriety, 1977-1933. Art and politics in the Weimar period*, Londen, 1978.
35. Jost Hermand en Frank Trommler, *Die Kultur der Weimarer Republik*, München, 1978.
36. Gay, *Weimar culture*, p. 144-145.
37. Zie Peukert hierboven en Thomas W. Kniesche en Stephen Brockmann (red.), *Dancing on the volcano. Essays on the culture of the Weimar Republic*, Drawer, Col., 1994.
38. Zie o.a. Manfred Gangl en Gérard Raulet (Hrsg.), *Intellektuellendiskurse in der Weimarer Republik. Zur politischen Kultur einer Gemengelage*, Frankfurt am Main, 1994, Rolf Siefler, *Die Konservative Revolution. Fünf biographische Skizzen*, Frankfurt am Main 1995, Stefan Breuer, *Anatomie der konservativen Revolution*, Darmstadt, 1993 en Wolfgang Bialas en G.G. Iggers (Hrsg.), *Intellektuelle in der Weimarer Republik*, Frankfurt am Main, 1996.
39. Ralf Dahrendorf, *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*, München, 1965, p. 360-361.
40. Kurt Sontheimer, *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik. Die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933*, München, 1968. Vgl. Fritz Stern: 'Und ich halte den unpolitischen Deutschen für Ursache und Wirkung zugleich von Deutschlands Divergenz vom Westen und seinen ständigen politischen Versagen': zie Dahrendorf (o.c.), p. 360 en Fritz Stern, 'The political consequences of the unpolitical German', in: Idem, *The failure of illiberalism. Essays on the political culture of modern Germany*, New York en Oxford, 1992, p. 3-25.
41. Kolb, *Die Weimarer Republik*, p. 92 en 106.
42. Deborah Cohen, *The war come home: disabled veterans in Britain and Germany, 1914-1939*, Berkeley, Calif., 2001.
43. Zie o.a. Boris Barth, *Dolchstoßlegenden und politische Desintegration. Das Trauma der deutschen Niederlage im Ersten Weltkrieg*, Düsseldorf, 2003.
44. Detlef Lehnert en Klaus Mergele (Hrsg.), *Politische Teilkulturen zwischen Integration und Polarisierung. Zur politischen Kultur in der Weimarer Republik*, Opladen, 1990. Zie ook: Detlef Lehnert, 'Fragmentierte Gesellschaft und moderne Massenbewegungen. Zur politischen Kultur in der Berliner Republikzeit', in: Peter Alter (Hrsg.), *Im Banne der Metropolen. Berlin und London in den zwanziger Jahre*, Göttingen, 1993, p. 196-218. Zie ook Larry

- Eugene Jones en James Retallack, *Elections, mass politics and social change in modern Germany. New perspectives*, Cambridge, 1992, en D. Lehnert en K. Mergele, *Politische Identität und nationale Gedenktage. Zur politischer Kultur in der Weimarer Republik*, Opladen, 1989. Verder: Dietmar Schirmer, *Mythos-Heilshoffnung-Modernität. Politisch-kulturelle Deutungscodecs in der Weimarer Republik*, Opladen, 1992.
45. Klaus Schreiner, 'Politischer Messianismus', in: *Saeculum*, 49, afl. 1, 1998, p. 107-159.
 46. Carola Stern en Heinrich August, Winkler, *Wendepunkte deutscher Geschichte, 1848-1990*, Frankfurt am Main, 1994, p. 12.
 47. Schumann, *Politische Gewalt*, p. 364.
 48. Wolfgang Mommsen en Gerhard Hirschfeld (Hrsg.), *Sozialprotest, Gewalt, Terror: Gewaltanwendung durch politische und gesellschaftliche Randgruppen im 19. und 20. Jahrhundert*, Stuttgart, 1982. Zie ook Norbert Elias, *Studien über die Deutschen. Machtkämpfe und Habitusentwicklung im 19. und 20. Jahrhundert*, Frankfurt am Main, 1989, p. 282-294.
 49. Dirk Schumann, *Politische Gewalt in der Weimarer Republik. Kampf um die Strasse und Furcht vor dem Bürgerkrieg*, Essen, 2001.
 50. Zie G.L. Mosse, 'Der Erste Weltkrieg und die Brutalisierung der Politik. Betrachtungen über die politische Rechte, den Rassismus, und den deutschen Sonderweg', in: Manfred Funke e.a. (Hrsg.), *Demokratie und Diktatur. Geist und Gestalt politischer Herrschaft in Deutschland und Europa*, Bonn, 1987, p. 127-139 en Andreas Wirsching, *Vom Weltkrieg zum Bürgerkrieg. Politischer Extremismus in Deutschland und Frankreich 1918-1933/39. Berlin und Paris im Vergleich*, München, 1999.
 51. Weisbrod (o.c.), p. 504. Er bestaat echter geen directe relatie tussen oorlogservaring en brutalisering van de politiek: zie Schumann, *Politische Gewalt*, p. 359.
 52. Gerald D. Feldman, *The great disorder. Politics, economics and society in the German inflation, 1914-1923*, Oxford, 1993, en Bernd Widdig, *Culture and inflation in Weimar Germany*, Berkeley, Calif., 2001.
 53. Fritz Stern, 'Tod in Weimar', in: Idem, *Das feine Schweigen: historische Essays*, München, 1999, p. 64-97. Rathenau werd in juni 1922 vermoord, Ebert stierf in februari 1925 na talloze smaadprocessen aan een verwaarloosde blindedarmonsteking en Stresemann stierf in oktober 1929 aan een beroerte.
 54. Charles S. Maier, *Recasting Bourgeoisie Europe. Stabilization in France, Germany, and Italy in the decade after World War I*, Princeton, N.J., tweede druk, 1988.
 55. Vóór 1914 was München een belangrijker cultureel centrum van Duitsland dan Berlijn.
 56. Janet Ward, *Weimar Surfaces. Urban visual culture in 1920s Germany*, Berkeley, Calif., 2001.
 57. Zie o.a. Anton Kaes e.a. (red.), *The Weimar Republic sourcebook*, Berkeley, Calif. etc., 1994.
 58. Gay, *Weimar Culture*, p. 73 e.v.
 59. Max Weber, *Wissenschaft als Beruf*, rede uit november 1917. Zie Wolfgang J. Mommsen, 'Max Weber. Ein politischer Intellektueller im Deutschen Kaiserreich', in: Gangolf

- Hübinger en Wolfgang J. Mommsen (Hrsg.), *Intellektuelle im Deutschen Kaiserreich*, Frankfurt am Main, 1993, p. 33-61, aldaar p. 55.
60. Georg Bollenbeck, *Tradition, Avantgarde, Reaktion. Deutsche Kontroversen um die Kulturelle Moderne 1880-1945*, Frankfurt am Main, 1999.
 61. Raimund van dem Bussche, *Konservatismus in der Weimarer Republik. Die Politisierung des Unpolitischen*, Heidelberg, 1998.
 62. Zie Frits Boterman, 'Oorlog als bron van zuiverheid. Ernst Jünger's conservatieve revolutie', in: Rob van der Laarse e.a. (red.), *De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa*, Amsterdam, 1998, p. 251-283.
 63. Geciteerd uit Bialas en Iggers, *Intellektuelle*, p. 20.
 64. Zie brief van Gottfried Benn 'An Becher und Kisch', in: Stephan Reinhardt (Hrsg.), *Die Schriftsteller und die Weimarer Republik. Ein Lesebuch*, Berlijn, 1992, p. 177 en 178, en ook Peter Sloterdijk, *Kritik der zynischen Vernunft*, 2 delen, Frankfurt am Main, 1983, p. 42, 708 en 841.
 65. Aleida Assmann, *Arbeit am nationalen Gedächtnis. Eine kurze Geschichte der deutschen Bildungsidee*, Frankfurt am Main, 1993.
 66. Bollenbeck, *Tradition*, p. 263.
 67. Bollenbeck, 'Normative Höhe', p. 210.
 68. Dahrendorf (o.c.), p. 297.
 69. G. Meuter en Henrique Ricardo Otten (Hrsg.), *Der Aufstand der Bürger: antibürgerliches Denken im 20. Jahrhundert*, Würzburg, 1999, p. 22.
 70. Elias, *Studien über die Deutschen*, p. 268 en Meuter en Otten (o.c.), p. 21.
 71. Gordon A. Craig, *The Germans*, Harmondsworth, 1984, p. 11.
 72. Eberhard Jäckel, *Hitlers Weltanschauung. Entwurf einer Herrschaft*, tweede herziene druk, Stuttgart, 1983.
 73. Ian Kershaw, *Hitler, 1889-1936: Hubris*, Harmondsworth, 1998, p. XXV.
 74. Brigitte Hamann, *Winifred Wagner oder Hitlers Bayreuth*, München, 2002.
 75. Bollenbeck, *Tradition*, p. 313 en 399.
 76. Frederic Spotts, *Hitler and the power of aesthetics*, Londen, 2002, p. 3-39.
 77. George L. Mosse, *Die völkische Revolution: über die geistigen Wurzeln des Nationalsozialismus*, Frankfurt am Main, 1991.
 78. Arnold Labrie, 'Het verlangen naar zuiverheid', in: Rob van der Laarse e.a. (red.), *De hang naar zuiverheid. De cultuur van het moderne Europa*, Amsterdam, 1998, p. 15-50, aldaar p. 29.
 79. Zie Frank-Lothar Kroll, 'Geschichte und Politik im Weltbild Hitlers', in: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, 44, nr. 3, 1996, p. 327-353.
 80. Klaus Vondung, *Die Apocalypse in Deutschland*, München, 1988 en Spotts, *Hitler and the power of aesthetics*, passim.
 81. Martin H. Geyer, *Verkehrte Welt: Revolution, Inflation und Moderne, München 1914-1924*, Göttingen, 1998.

82. Bernd Weisbrod, 'Fundamentalist violence: political violence and political religion in modern conflict', in: *International Social Science Journal*, 54, afl. 4, 2002, p. 499-508, aldaar p. 502.
83. Stern en Winkler, *Wendepunkte*, p. 12.
84. Weisbrod (o.c.), p. 502 en Schumann (o.c.), p. 385.
85. Sabine Behrenbeck, 'The transformation of sacrifice: German identity between heroic narrative and economic success', in: Paul Betts en Greg Eghigian (red.), *Pain en prosperity: reconsidering twentieth-century German history*, Stanford, 2003, p. 110-136, aldaar p. 122.
86. Jeffrey Herf, *Reactionary modernism: technology, culture and politics in Weimar and the Third Reich*, Cambridge, 1986.
87. George L. Mosse, *The nationalization of the masses: political symbolism and massmovements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, New York, 1975, p. 20.
88. Spotts (o.c.), p. 400.
89. Mary Nolan, *Visions of modernity. American business and the modernization of Germany*, New York en Oxford, 1994.
90. Anders dan Mergele hanteert Karl Rohe een 'Drei-Lager-Modell', waarin hij socialisten, burgerlijk-nationalen en katholieken onderscheidt: zie Schumann, *Politische Gewalt*, p. 22.
91. Schumann, *Politische Gewalt*, p. 382.
92. Vgl. o.a. Nolan, *Visions of modernity*, p. 233.
93. Vgl. Peter Fritzsche, *Rehearsals for fascism. Populism und political mobilization in Weimar Germany*, New York, 1990.
94. Bollenbeck, *Tradition*, p. 43.
95. Etienne François en Hagen Schulze, 'Einleitung', in: Idem (Hrsg.), *Deutsche Erinnerungs-orte*, deel 1, München, 2001, p. 9-24, aldaar p. 19.